

ÖDEMELER BİLANÇOSU: ANLAMI, DENGESİNİN ÖLÇÜMÜ VE SUNULMASI TÜRKİYE AÇISINDAN BİR DEĞERLENDİRME

Sacit ERTAŞ *

On yıl öncesine kadar Türkiye'de iktisatçılar ve maliyeciler çevresi dışında bilinmeyen ve anlaşılması güç bir kavram olarak kabul edilen "ödemeler bilançosu" son yıllarda gazete okurlarının ve televizyon izleyicilerinin aşına olduğu bir kavram haline gelmiştir.

Popüler yayınlarda ödemeler bilançosu çoğu kez çok basit bir şekilde tanımlanmaktadır. Örneğin ödemeler bilançosu, genellikle, ülke sakinlerinin yurt dışından para olarak elde ettiği kazançların ve yurt dışına para olarak yaptıkları ödemelerin karşılıklı durumunu gösteren bir rapor olarak — ödemeler bilançosu fazlalığı veya açığı ise bu kazançlar ve ödemeler arasındaki fark olarak — tasvir edilmektedir. Bu gibi basit açıklamalar ödemeler bilançosunun ne ile ilgili olduğu hakkında bilgi sağlaması açısından yararlı olmakla beraber onun anlamını tam olarak ifade etmekten oldukça uzaktır.

Bu yazının amacı ödemeler bilançosunun anlamını açıklamak, ödemeler bilançosu dengesinin ölçümü ve ödemeler bilançosunun sunulması ile ilgili sorunları tartışmak ve bunları Türkiye ödemeler bilançosu açısından değerlendirmektir. Bu değerlendirmeler ışığında, özellikle Türkçe literatürde, üzerinde pek fazla durulmayan ödemeler bilançosu kavramlarına açıklık getirilmeye çalışılmakta ve Türkiye ödemeler bilançosu istatistiklerinin toplanması, sınıflandırılması ve sunulmasına ilişkin bazı öneriler yapılmaktadır.

1. TEMEL KAVRAMLAR

1.1. Ödemeler Bilançosu

Türkçe literatürde, "dış ödemeler dengesi", "ödemeler dengesi", "dış ödemeler bilançosu" ve "ödemeler bilançosu" kavramları eş anlamda kullanılmaktadır. Genellikle ifade edilmek istenen bir ülkenin sakinleri ile sakin olmayanlar (yabancı ülke sakinleri) arasında belirli bir süre içinde yapılan *tüm* iktisadi işlemlerin karşılıklı durumunu düzenli ve sistematik bir şekilde yansıtan bir hesap raporudur¹. Bir ül-

* S. Ertaş (Lisans: İstanbul Üniversitesi; D. Phil.: University of York) Bursa Üniversitesinde öğretim üyesidir.

1 Genellikle diyoruz çünkü bazen, özellikle teorik analizlerde, ödemeler bilançosu sakinlerle sakin olmayanlar arasında belirli bir süre içinde yapılan *belirli* iktisadi işlemlerin *net sonucu* olarak tanımlanmaktadır.

ke açısından uluslararası işlemler ülke sakinlerinin sakin olmayanlardan *kazanç sağ-lamasına* neden olacak işlemler, "alacak işlemleri" ve sakinlerin sakin olmayanlara *ödeme* yapmasına neden olacak işlemler, "borç işlemleri", şeklinde iki gruba ayrıl-maktadır. Bu nedenle *ödemeler* kelimesini içeren kavramlar yanıltıcıdır. Gerçekte "dış işlemler bilançosu" veya "uluslararası işlemler bilançosu" daha iyi kavramlar olmaktadır ². Bir işletme bilançosunda olduğu gibi, *çift kayıtlı muhasebe sistemi gereği*, uluslararası işlemler bilançosunun *alacakları* ve *borçları* her zaman birbirine *denktir*³. Fakat bu denklik, aşağıda göreceğimiz gibi, uluslararası işlemler dengesi kavramından tamamen farklı tanımsal bir olgudur. Bu nedenle, uluslararası işlemler (veya ödemeler) bilançosunu *ödemeler dengesi* şeklinde ifade etmek hem şaşırtıcı ve hem de yanıltıcı olmaktadır. Mevcut kavram kargaşasına bir yenisini eklememek için biz burada uluslararası işlemler bilançosu kavramını değil, son yıllarda kullanı-mı oldukça yaygınlaşan "dış ödemeler bilançosu" veya kısaltılmış şekli ile "ödemeler bilançosu" kavramını kullanacağız. Daha ileri gitmeden bir noktayı daha vurgu-lamak yararlı olacaktır. "Bilanço" sözcüğü burada bir işten belirli bir süre içinde el-de edilen olumlu ve olumsuz sonuçların karşılıklı durumu veya net durumu anlamın-da kullanılmaktadır. Bunun, kullanımı daha yaygın olan, bir işletmenin belirli bir andaki alacak verecek durumunu göstermek üzere düzenlenen cetvel anlamındaki bilanço sözcüğü ile karıştırılmaması gerekir.

1.2. "Sakinler"

Kazançlar ve ödemeler ile ne demek istendiğine geçmeden önce "sakinler" kavramı ile ne demek istendiğini kısaca açıklamak yararlı olacaktır. Ödemeler bilançosu açısından, diğer iktisadi istatistiklerin çoğunluğu açısından olduğu gibi, "sakinler" ülke toprakları ile sürekli bir ilişki içinde bulunan bireyler, işletmeler (malî kurumlar dahil) ve her düzeydeki kamu yetki kurumları anlamına gelmektedir. Ödemeler bilançosu terminolojisinde bunların tümüne ülkenin "sakinleri" adı verilir. Sakinler iktisadi faaliyeti milli yetki kurumlarının yönlendirmesi ve kontrolüne tabi olan tüm iktisadi üniteleri içine almaktadır. Aynı mantıktan hareketle tüm diğer birimler "sakin olmayanlar" olarak kabul edilmektedir.

Bu şekilde, ülke içinde üretim faaliyetinde bulunan tüm işletmeler yabancı-lara ait dahi olsa sakinler olarak düşünülmektedir. Böyle bir işletmenin diğer ülke-lerle yaptığı işlemler, yabancı ülkedeki kendi merkez teşkilatı ile yaptığı işlemler de dahil olmak üzere, ödemeler bilançosuna kaydedilmekte, öte yandan, ev ülkesi

2 Bakınız Yeager (1976, s. 38).

3 Uluslararası işlemler bilançosu ile işletme bilançosu arasındaki benzerlik sadece çift kayıtlı muhasebe tekniği açısından değildir. Gerçekte söz konusu iki bilanço kapsam itibarıyla birbirinden farklıdır. İşletme bilançosu bir stok raporudur, diğer bir deyişle bazı işletme hesaplarının belirli bir andaki özetidir. Halbuki ödemeler bilançosu belirli bir dönem içindeki akımları göstermektedir. Kanımızca bu nedenle, Seyidoğlu (1980, s. 167) uluslararası işlemler bilançosunun işletme bilançosu yerine işletme gelir-gider tablolarına benzetmenin daha uygun olacağı görüşünü savunmaktadır. Gerçekte bu benzetmede yanıltıcıdır, çünkü uluslararası işlemler bilançosu gelir veya gider olmayan bazı işlemleri de kapsamı içine almaktadır.

içindeki diğer iktisadi ünitelerle yaptığı işlemler ödemeler bilançosu dışında bırakılmaktadır. Ödemeler bilançosu bu tipteki işletmelerin ihracat ve ithalatını, merkez teşkilatlarına transfer ettikleri kârları ve bunlara yatırılan yabancı sermayedeki net hareketleri kayda geçirmekte fakat yurt içi harcamalarını — vergiler dahil — kayıt dışı bırakmaktadır.

Milli ekonomi sınırını yabancıların kontrol ettiği işlemleri içine alacak şekilde çizme açısından, ödemeler bilançosu kavramları ile milli hesap kavramları birbiri ile uyumludur. Yabancılar tarafından kontrol edilen işletmeler — örneğin petrol şirketleri — bazen faaliyet gösterdikleri ülkede büyük bir otonomiye sahip olabilirler. Hatta coğrafi açıdan ülke ekonomisinin geri kalan kesimlerinden izole edilmiş olabilir. Herşeye rağmen, yabancı işletmenin ülke toprakları içinde faaliyet göstermiş olması onun, diğer yerli işletmeler gibi, üretken faaliyetini yürütmede ülkenin yetki kurumlarının gözetim ve denetimine tabi olduğunu belirtir. Bu devlet otoritesine tabi olma özelliği söz konusu işletmeleri ev sahibi ülke ekonomisinin ayrılmaz bir parçası yapmaktadır.

Elçilikler, konsolosluklar, yurt dışındaki askeri üniteler ve yabancı ülkelerde faaliyetlerini yürüten devlet personeli için durumun farklı olduğu aşikârdır. Bunların iktisadi faaliyeti buldukları ülke hükümetinin gözetim ve denetimine tabi değildir; bunlar ev ülke ekonomisinin bir parçası olarak ve dolayısı ile ikamet etmekte oldukları ülke açısından sakin olmayanlar olarak kabul edilmektedir. Yabancı elçiliklerin, yurt dışındaki askeri üslerin ve bunlarda çalışan personelin buldukları ülke ile yaptıkları işlemler ev ülkelerinin ödemeler bilançosuna kaydedilmektedir. Bir devletin yurt dışındaki bir elçiliğe veya askeri üsse havale ettiği paralar, kendi başına, ev ülkesi ödemeler bilançosunun bir ögesi değildir. Ödemeler bilançosuna kaydedilen elçilik veya askeri üs tarafından yurt dışında harcanan tutarlardır. Nitekim, Londra'daki Türkiye Büyükelçisine ödenen aylık Türkiye ödemeler bilançosu için bir kayıt maddesi değildir; fakat büyükelçinin bulunduğu ülkede bir tiyatroya gittiği zaman yaptığı harcama bir kayıt maddesidir.

Bireyler açısından, sakinler ve sakin olmayanlar arasındaki ayırım çizgisinin nereden çizileceği bazen pek açık olmayabilir. Fakat çoğunlukla bu pek fazla önemli değildir. Bununla birlikte, son onbeş yıl içinde Avrupa'ya yönelik büyük işçi akını nedeniyle bu sorun biraz daha fazla önem kazanmıştır. Genel eğilim belirli bir ülkedeki, hergün gidip gelen sınır işçileri dışında kalan, yabancı işçileri söz konusu ülkenin sakinleri olarak ele almaktadır. Kuşkusuz turistler vatandaşı oldukları ülkelerin sakinleridir.

1.3. Kazançlar ve Ödemeler

Şimdi kazançlar ve ödemeler ile ne demek istendiği sorusuna dönelim. Popüler tanımın bu yönü aşırı ölçüde basittir. İlk olarak, ödemeler bilançosu sadece nakid karşılığı yapılan işlemleri değil, fakat aynı zamanda belirli bir aşamada (yakın veya uzak gelecekte) nakid veya başka türlü süreli krediler karşılığı parasal bir hesap görmeye neden olacak tüm işlemleri kapsamaktadır. Bu tanımın mantığı açıktır: Bir ülkenin finansal durumu, aynen bir işletmede olduğu gibi, sadece nakid mevcutlarına değil, fakat aynı zamanda ne kadar borçlu ve başkalarının kendisine ne kadar borçlu olduğuna bağlıdır.

Gerçekte ödemeler bilançosunun kapsamı daha da geniştir. Kavram hiçbir zaman parasal hesap görmeye neden olmayacak bazı iktisadi işlemleri de içine almaktadır. Sakin ve sakin olmayanlar arasındaki işlemlerin çoğunluğu parasal hesap görmelere neden olmasına karşın, bazı önemli işlemler için böyle bir durum söz konusu değildir. Örneğin, yabancı bir yardım programı çerçevesi içinde bir ülkeye bağışlanan mallar söz konusu ülke ödemeler bilançosunda ithalat ve eş değerli bir sermaye girişi olarak görünmektedir. Benzer şekilde, eğer bir işletme ihracat gelirlerini yurda getirmez ve yurt dışında yatırım yapmada kullanırsa, ödemeler bilançosunda bu ihracat ve onu dengeleyen bir sermaye dış akımı olarak görünmektedir. Bunun nedeni ödemeler bilançosunun bir ülke sakinleri ile diğer ülke sakinleri arasındaki reel kaynak akımlarını ve ülkenin yabancı aktifleri ve pasiflerindeki tüm değişimleri sistematik bir şekilde kayda geçirmeyi amaçlamasıdır.

Bu geniş kapsam ödemeler bilançosunu sistematik bir şekilde yurt içi ekonomisindeki iktisadi faaliyete bağlamakta ve uluslararası ödeme problemlerinin değerlendirilmesi açısından herhangi bir sorun yaratmamaktadır. Aksine, bu problemlerin analizinin — ödemeler bilançosunun sadece para olarak elde edilen kazançların ve yapılan ödemelerin bir ifadesi olarak sınırlandırıldığı bir duruma kıyasla — daha geniş bir çerçeveye içinde ele alınmasına olanak sağlamaktadır.

2. ÖDEMELER BİLANÇOSU İŞLEMLERİ

Yukarda da belirttiğimiz gibi, ödemeler bilançosu işlemleri, sakinlerin sakin olmayanlardan kazanç sağlamasına ve dolayısı ile döviz arzına neden olabilecek işlemler, "alacak" işlemleri veya "artı" işlemler, ve sakinlerin sakin olmayanlara ödeme yapmasına ve dolayısı ile döviz talebine neden olabilecek işlemler, "borç" işlemleri veya "eksi" işlemler, şeklinde gruplandırılmaktadır. *Burada dikkat edilmesi gereken nokta işlemlerin gerçek kazançlara veya ödemelere göre değil, fakat onların gerektirdiği ödemelerin veya kazançların, gerçekte parasal bir ödeme yapılmış olsun veya olmasın, yönüne göre gruplandırılmış olmasıdır.* Örneğin mal ihracatı ödemeler bilançosunun alacak veya artı yanında görünmektedir. Bunun nedeni sakinlerin sakin olmayanlara mal satmasının *normal olarak* sakinlerin sakin olmayanlardan bir kazanç sağlamasına neden olacağıdır, yoksa bu işlemin kendisinin bir kazanç olması değildir. Belirli bir ihracat karşılığında herhangi bir parasal kazanç sağlanmasa dahi (söz konusu ihracat sakinlerin sakin olmayanlara gönderdiği bir hediye veya bir trampa anlaşmasının karşılığı olabilir) gene de aynı şekilde gruplandırılır. Dolayısı ile, genel olarak alacaklar kazançlar ve borçlar ödemeler olarak düşünülebilirse de, karışıklığı önleme açısından işlemlere *alacaklar veya artılar ve borçlar veya eksiler* olarak atıfta bulunmak daha uygundur⁴. Alacakları artı maddeler ve borçları eksi maddeler olarak ifade etmenin diğer bir yararı bu yöntemin ödemeler bilançosunu tek sütunda göstermeye olanak sağlamasıdır; örneğin çok sayıda dönemi kapsayan bir zaman serisi için bu uygun bir çözüm yolu olmaktadır.

4 Bakınız Yeager (1976, s. 38).

Bir işletme muhasebesi işlemi gibi bir ödemeler bilançosu işleminin de, çift yanlı muhasebe sistemi gereği, hemen hemen her zaman, biri borç ve diğeri alacak olmak üzere, iki yanı vardır. Fakat, kayıt tekniği açısından, işletme muhasebesi işlemleri ile ödemeler bilançosu işlemleri birbirinden farklıdır. Birincide bir işlemle ilgili tek bir belgeye dayanılarak iki yanlı kayıt düşünülmektedir. Halbuki ödemeler bilançosu işlemlerinde bir işlemin borç ve alacak yanı ile ilgili bilgiler genellikle, birbirinden bağımsız kaynaklardan elde edilmekte ve her iki yan birbirinden bağımsız olarak kazanç sağlamaya mı yoksa ödeme yapmaya mı yönelik olduğuna bakılarak alacak veya borç olarak kayıtlara geçirilmektedir.

Ödemeler bilançosuna giren işlemler genel olarak üç ana kategoride toplanabilir: Mal ve hizmet işlemleri, transfer işlemleri ve sermaye işlemleri veya daha doğru bir ifade ile sermaye ve parasal altın ile yapılan işlemler. Bu kategoriler ve bunlar içinde yer alan belli başlı alt-kategoriler (maddeler veya kalemler) Tablo 1'de gösterilmiştir⁵. Gerçek ödemeler bilançosu istatistiklerinde görünen alt-kategori sayısı, kategorilerin ne kadar geniş veya ne kadar dar tanımlandığına bağlı olarak değişmektedir. Bazen gerçek istatistiklere — bu özellikle uzun zaman serileri şeklinde yayımlanan istatistikler için söz konusudur — bazı maddelerin sadece net sonuçları (yani, alacaklar eksi borçlar) yansıtılmaktadır. Kısaca tek bir doğru kategori listesi veya sunuş şekli mevcut değildir. Burada sunulan liste bazı ödemeler bilançosu prensiplerini tartışma açısından kolaylık sağlamaktadır.

Alacaklar ve borçlar listesindeki birinci madde esas itibarıyla dış ticaret istatistiklerinde görünen mal ihracatı ve mal ithalatını kapsamaktadır; gerçekte bu istatistikler ödemeler bilançosunun amaçlarına uygun olarak çeşitli şekillerde yeniden düzenlenebilir. Uluslararası Para Fonu (IMF) tarafından önerilen ve birçok ülke tarafından benimsenen yöntem hem ihracatı hem de ithalatı f.o.b. değerleri ile göstermektedir⁶. Diğer bir deyimle ihracat ihracatçı ülkenin ithalat ise ithalatın kaynaklandığı ülkenin gümrük kapılarındaki değerleri ile değerlendirilmektedir. Mal ihracat ve ithalatına bazen *görünen ihracat* ve *görünen ithalat* adı verilmektedir.

İkinci madde taşımacılık, otelcilik, lokantacılık, danışmanlık, bankacılık, sigortacılık ve benzeri turistik ve ticari hizmetleri içine almaktadır. Alacaklar listesindeki bu maddeye bazen *görünmeyen ihracat* adı verilmektedir. Borçlar listesindeki karşılığı ise *görünmeyen ithalat* olarak adlandırılmaktadır. Bunun nedeni bu gibi işlemlerin mal ihracatı ve ithalatı gibi elle tutulur maddi bir akımı temsil etmemesidir. Gerçekte bu iktisadi önemi olmayan bir ayrımdır.

Keza üçüncü maddenin alacakları görünmeyen ihracat ve borçları görünmeyen ithalat olarak tasvir edilebilir. Bu madde yeni sermaye akımlarını değil, geçmiş dönemlerde yapılmış yatırımların — karşılığı faiz, dividend ve kâr olan — sürekli hizmet akımlarını temsil etmektedir.

İlk üç madde birlikte *mal ve hizmetler hesabı* adı verilen kategoriyi oluşturmaktadır. Bu kategori *cari işlemler hesabı* adı verilen hesabın, benimsenen tanımlara bağlı olarak, tümünü veya büyük bir kısmını kapsamaktadır. Söz konusu üç madde sakinlerle sakin olmayanlar arasındaki *cari mal ve hizmet* (önceden yapılmış yatırım-

5 Benzer bir tablo için bakınız Yeager (1976, s. 39).

Tablo : 1
Ödemeler Bilançosu Kategorileri

Alacaklar = Artı maddeler = Normal olarak sakın olmayanların sakınlere ödeme yapmasını gerektiren işlemler = Normal olarak yurt içi parası karşılığı döviz arzını (döviz karşılığı yurt içi parası talebi) içeren tipte işlemler,

A. MAL ve HİZMETLER

1. Mal ihracatı.
2. Sakinler tarafından sunulan hizmetlerin sakın olmayanlar tarafından satın alınması.
3. Sakinlerin sakın olmayanlara verdikleri ödünçlerden ve yurt dışında yaptıkları yatırımlardan sağladıkları kazançlar.

B. TRANSFER ÖDEMELERİ

4. Sakin olmayanların sakınlere verdikleri hediyeler yaptıkları bağışlar ve diğer "tek yanlı transferler".

C. SERMAYE ve PARASAL ALTIN

5. Sakin olmayanların sakınlere verdiği yeni ödünçler ve ülke içinde yaptıkları yatırımlar aracılığı ile gerçekleştirilen — sakın olmayanların ülke içindeki banka mevduatlarındaki artışlar dahil — sermaye ithalatı.
6. Sakinlerin sakın olmayanlara verdikleri borçların geri ödenmesi ve sakinlerce yurt dışında yapılan yatırımların ve açılan banka mevduat hesaplarının kısmen veya tamamen iptali sonucu ortaya çıkan sermaye ithalatı.
7. Parasal altın ihracatı.

Borçlar = Eksi maddeler = Normal olarak sakinlerin sakın olmayanlara ödeme yapmasını gerektiren işlemler = Normal olarak yurt içi parası karşılığı döviz talebini (döviz için yurt içi parası arzını) içeren tipte işlemler.

A. MAL ve HİZMETLER

1. Mal ithalatı.
2. Sakin olmayanlar tarafından sunulan hizmetlerin sakinler tarafından satın alınması.
3. Sakin olmayanların sakınlere verdikleri ödünçlerden ve ülke içinde yaptıkları yatırımlardan sağladıkları kazançlar.

B. TRANSFER ÖDEMELERİ

4. Sakinlerin sakın olmayanlara verdikleri hediyeler, yaptıkları bağışlar ve diğer tek tarafli transferler.

C. SERMAYE ve PARASAL ALTIN

5. Sakinlerin sakın olmayanlara verdikleri yeni ödünçler ve yurt dışında yaptıkları yatırımlar aracılığı ile gerçekleştirilen — sakinlerin yabancı ülkelerdeki banka mevduatlarındaki artışlar dahil — sermaye ihracatı.
6. Sakinlerin sakın olmayanlardan aldıkları borçları geri ödemesi ve sakın olmayanlarca ülke içinde yapılan yatırımların ve açılan banka hesaplarının kısmen veya tamamen iptali sonucu ortaya çıkan sermaye ihracatı.
7. Parasal altın ithalatı.

ların sürekli hizmetleri dahil) işlemlerinin tümünü kapsamaktadır. Bu işlemler karşılığında sakinler sakin olmayanlardan kazanç elde etmeye hak kazanmakta veya sakin olmayanlara ödeme yapma yükümlülüğü ile karşılaşmaktadır. Fakat, bir kez daha vurgularsak, diğer kategoriler içine giren işlemlerde olduğu gibi bu kategori içine giren işlemlerin alacaklar veya borçlar olarak tasnifinde önemli olan gerçekten bir parasal kazancın elde edilmesi veya ödemenin yapılması değil, işlemin, normal olarak, kazanç sağlamaya mı yoksa ödeme yapmaya mı yönelik olduğudur.

Dördüncü madde işletme muhasebesinde karşılığı bulunmayan veya en azından önemli boyutta bir karşılığı olmayan işlemleri içine almaktadır. Bunlar uluslararası bağışlar, yardımlar ve hediyeler gibi yerine geçen başka birşey bulunmayan tek-yanlı transferlerdir. Tek-yanlı transferler nakdi veya ayni olabilir. Ayrıca bu kategori içine giren işlemler özel ve resmi olarak iki gruba ayrılabilir. Sakin olmayanların sakinlere yaptıkları tek-yanlı transferler alacaklar ve sakinlerin sakin olmayanlara yaptıkları tek-yanlı transferler borçlar olarak ödemeler bilançosuna geçirilmektedir. Bu kategori kapsamı içine giren işlemlerin gerçek para ve banka mevduatı transferine atıfta bulunmadığına dikkat edilmesi gerekir. Bunun böyle olduğunu iki şekilde görmek mümkündür. Birincisi, yukarıda da belirtildiği gibi, tek yanlı transfer, örneğin yardım, mal şeklinde olabilir, böyle bir durumda herhangi bir para akımı söz konusu olmayacaktır. İkincisi ve daha önemlisi, bir yardımın kabulünün (alacak) veya bir yardımın yapılmasının (borç) yardımını aldığı biçim veya kullanıldığı yer ile hiçbir ilişkisi olmamasıdır. Bu kategori kapsamı içine giren yardımın kabulü veya gönderilmesidir. Örneğin, Türkiye ödemeler bilançosu açısından Avrupa'da çalışan bir Türk işçisinin (sakin olmayan) Türkiye'deki ailesine (sakin) yaptığı yardım tek-yanlı bir transferdir ve alacak listesindeki dördüncü madde içinde görülür; ailenin yardımı alış biçimi veya onu kullanış şekli (örneğin, döviz karşılığı Türk lirası talebi) farklı birşeydir. Bununla birlikte, hediye, yardım veya bağışın para şeklinde değil mal şeklinde olması bazen şaşırtıcı olabilir. Örneğin yurt dışından Türkiye'ye gönderilen bir hediye paketini ele alalım. Bu Türkiye ödemeler bilançosuna nasıl geçirilecektir? Bir yöntem, uluslararası bir ödemeyi gerektirmediği gerekçesi ile, bu işlemi tamamen ödemeler bilançosu dışında bırakmaktır. Uluslararası Para Fonu tarafından önerilen ve birçok ülke tarafından benimsenen diğer bir yöntem, hediyeyi olağan bir mal ithalatı (borç maddesi 1) ve onun parasal yönünü tek-yanlı bir transfer (alacak maddesi 4) olarak ödemeler bilançosunda göstermektir.

İlk dört maddenin tümüne bazen cari işlemler hesabı adı verilmektedir. Bazı ülkeler, örneğin Türkiye, karşılıksız transferleri "cari transferler" ve "sermaye transferleri" şeklinde iki gruba ayırmakta ve sadece cari transferleri ilk üç madde ile birlikte cari işlemler hesabı içine katmaktadır. Türkiye açısından sermaye transferlerine tipik örnek yurt dışında çalışan Türk işçilerinin Türkiye'ye mal (çoğunlukla yatırım malı) şeklinde yaptıkları karşılıksız transferlerdir; bunlar ödemeler bilançosunda bedelsiz ithalat adı altında gösterilmektedir. Keza karşılıksız yabancı yardımlar sermaye transferleri olarak mütalaa edilmektedir. Bu ayırım yapılırken genellikle "cari transferlerin" harcanabilir gelirin bir parçası olduğu, "sermaye transferlerinin"

ise gelirin bir parçası değil, yatırımların finansmanında kullanılan bir öge olduğu düşünülmektedir. Gerçekte uluslararası transferleri bu şekilde sınıflandırmada kullanılacak geçerliliği kabul edilmiş bir kriter mevcut değildir. Örneğin, yurt dışında çalışan Türk işçilerinin Türkiye'ye para şeklinde yaptığı transferler ("cari transferler") ile "bedelsiz ithalat" adı altında yaptığı mal şeklindeki transferleri ("sermaye transferleri") birbirinden ayırmada kullanılacak mantıklı bir açıklama bulmak oldukça güçtür. Benzer şekilde Machlup (1950) resmi transferleri ("sermaye transferleri") özel transferlerden ayırmada kullanılacak geçerli bir kriterin bulunmadığını belirtmektedir.

Beşinci madde sakin olmayanların ev ülkesinde yaptıkları yeni yatırımları (alacak) ve sakinlerin yurt dışında yaptıkları yeni yatırımları (borç) kapsamaktadır. Bu tip işlemler normal olarak döviz arzını ve döviz talebini içermektedir. Ödemeler bilançosunda sermaye ithalatının mal ihracatı ve sermaye ihracatının mal ithalatı ile aynı yanda yer aldığına dikkat edilmelidir. Bunun böyle olduğu gibi işlemlerde dövizin gittiği yönün değil yatırımı belgeleyen sertifikanın (senet, tahvil gibi) hareket yönünün kayıtlara esas teşkil ettiği gözönüne alınarak hatırlanabilir. Sakin olmayanların ev ülkesinde yaptıkları yatırım bunun kabulünü gösteren bir sertifikanın ihracatını gerektirir, dolayısı ile ev ülkesi ödemeler bilançosu açısından bu bir alacak maddesidir. Öte yandan ülke sakinlerinin yurt dışında yaptığı yatırım bunu belgeleyen bir sertifikanın ithalini içerdiğinden bu bir borç maddesi olmaktadır.

Bu arada özel tipteki bir sermaye ithalatı ve ihracatından kısaca söz etmek yararlı olacaktır. Sakinlerin elinde bulunan dövizlerdeki (konvertibil yabancı para) artışlar (banknot ithali) ve sakinlerin yurt dışındaki bankalarda bulunan mevduatlarındaki artışlar (mevduat sertifikası ithali) sermaye ihracatını temsil etmektedir. Benzer şekilde sakin olmayanların ev ülkesi bankalarında sahip oldukları mevduatlardaki artışlar sermaye ithalatı olmaktadır.

Altıncı madde sakinlerin yurt dışında ve sakin olmayanların ev ülkesinde geçmişte yaptıkları yatırımları geri çekmesi sonucu ortaya çıkan sermaye ithalatını (alacak) ve sermaye ihracatını (borç) temsil etmektedir. Örneğin sakinler sakin olmayanlardan aldıkları borçları geri ödediklerinde geçmişte sattıkları tahvilleri, borç senetlerini yeniden ithal etmektedirler, dolayısı ile bu borçlar listesindeki altıncı madde kapsamı içine giren bir işlem olmaktadır.

Sermaye hesabı içinde ayrıca iki veya üç ayırım yapılabilir. Bu ayırımlar bir işlemin borç veya alacak olarak tasnifinden çok, aşağıda ele alacağımız ödemeler bilançosu dengesi ve dengesizliği analizi açısından önemlidir. Birinci ayırım parasal yetki kurumlarının yaptığı işlemler ile diğer sakinlerin yaptığı işlemler arasındaki ayırımdır. Parasal yetki kurumları para politikasının oluşumu ve uygulaması ile ilgili kurumları (Merkez Bankası, mevduat bankaları ve diğer mali kuruluşlar) kapsamı içine almaktadır. Parasal yetki kurumlarının yaptığı işlemler tipik örneği "rezerv hareketleri" olmaktadır. İkinci, her zaman açıkça görünmeyen, önemli ayırım aktiflere (sakinlere ait sermaye) ve pasiflere (sakin olmayanlara ait sermaye) göre yapılan ayırımdır. Bu ayırım ödemeler bilançosunda açıkça sadece parasal yetki kurumlarının yaptığı bazı işlemlerde görünmektedir. Diğer yerlerde ya zimni olarak maddelerin tasvirinden ortaya çıkmakta (örneğin "proje kredisi", "program

kredileri" sözcükleri kayıtların pasiflere veya sakin olmayanlara ait sermayeye atıfta bulunduğunu belirtmektedir) ya da ödemeler bilançosu istatistiklerinde hiç görünmemektedir. Üçüncü önemli ayırım "uzun vadeli" ve "kısa vadeli" (veya "kısa ve orta vadeli") sermaye ayırımıdır. Uzun vadeli sermaye genellikle bir vadesi olmayan veya orijinal vadesi bir yıldan uzun olan sermayeyi, kısa vadeli sermaye ise bir yıl veya daha kısa vadeli sermayeyi kapsamaktadır.

Özellikle IMF tarafından yayınlanan istatistiklerde görünen (bakınız Tablo 3) diğer bir sermaye hesabı alt-kategorisi *karşılık maddeler* (counterpart items) adı verilen alt-kategoridir. Bu alt-kategori elde bulundurulmuş rezervlerin değerinde, fiyatlarındaki dalgalanmalar ("değer değişimleri") sonucu meydana gelen artışı (alacak) veya azalışı (borç) ve altının parasallaştırılması ve Özel Çekme Hakkı (ÖÇH) dağıtımı yolu ile "rezerv yaratımı"ni (alacak) veya altının parasal olmaktan çıkarılması ve ÖÇH iptali yolu ile "rezerv yok edimi"ni (borç) yansıtmaktadır. Örneğin altının parasallaştırılması nedeniyle ortaya çıkan rezerv artışı ödemeler bilançosu sermaye hesabına bir borç olarak geçirilmekte ve bu artış karşılık maddeler kategorisine düşülen bir alacak kaydı ile denkleştirilmektedir. Altının para olmaktan çıkarılması ise bu sürecin tersi yönde kayıtlara geçirilmektedir. ÖÇH'ların dağıtımı/iptali de gerek elde bulundurulmuş rezervler ve gerekse karşılık maddeler açısından doğuracağı sonuçlar bakımından altının parasallaştırılması/para olmaktan çıkarılması ile hemen hemen aynıdır. 1973 yılında başlayan ve hızla yaygınlaşan dalgalı kambiyo kuru sistemi, 1974 yılından itibaren SDR'ların dalgalı paralardan oluşan bir sepete göre değerlendirilmesi ve altının özel piyasa fiyatı ile resmi fiyatı arasında ortaya çıkan büyük farklılıklar çeşitli rezerv bileşenlerinin değerlerinde hızlı değişimlere neden olmaktadır. Bu şekilde ortaya çıkan değer artışı (azalışı) sermaye hesabını bir borç (alacak) olarak kaydedilmekte *karşılık maddeler* olarak nötrleştirici bir alacak (borç) kaydı yapılmaktadır.

Yedinci madde parasal altın ihracatını (alacak) ve ithalatını (borç) temsil etmektedir. Ödemeler bilançosunda parasal altın ithalatı mal ithalatı ile aynı yanda yer almaktadır. Prensipte olarak, parasal altın işlemlerini mal işlemleri ile bir araya getirmek mümkün olmasına rağmen altının devletler arası hesap görmelerde ve milli döviz rezervleri içinde özel bir yeri olduğundan çoğunlukla mal ve altın işlemleri birbirinden ayrı gösterilmektedir.

3. ÖDEMELER BİLANÇOSU DENKLİĞİ

Bir işletme muhasebesi işlemi gibi bir ödemeler bilançosu işleminin, çift yanlı muhasebe sistemi gereği, hemen hemen her zaman, iki yanı vardır ve biri borç diğeri alacak olmak üzere iki eşdeğerli giriş kaydının yapılmasını gerektirir. Bu nedenle, aynen bir işletme bilançosunda olduğu gibi, ödemeler bilançosu (hata ve noksanlar dışında) her zaman denktir. Diğer bir deyimle, söz konusu denklik tamamen uygulanan kayıt tekniği sonucu ortaya çıkmaktadır.

Örneğin ithalat bir borç maddesidir fakat bunun için herhangi bir şekilde sakinlerin sakin olmayanlara ödeme yapması veya bunun başka birşey ile eşleştirilmesi gerekmektedir. Bu ödeme veya eşleştirme çeşitli şekillerde olabilir. Birincisi, söz konusu ithalat bir trampa anlaşması sonucu gerçekleştirilmiş olabilir, dolayısı ile

ona eşlik eden ihracat için bir alacak kaydı düşülmesi gerekir. İkincisi, ithalat sakın olmayanların sakınlere verdikleri bir hediye, bağış veya yardım olabilir, bu durumda işlemin hediye olma niteliği onun için transfer ödemeleri hesabına bir alacak kaydının yapılmasını gerektirmektedir. Üçüncüsü, sakın olmayanlar borç senedi ile ödemeyi kabul etmiş olabilirler, dolayısı ile bir sermaye ithali söz konusudur; bu ise ev ülkesi ödemeler bilançosu açısından bir alacak maddesi olmaktadır. Dördüncüsü, sakınlere sakın olmayanlara yabancı para ile veya yurt dışındaki bankalarda bulunan mevduatlarından transferlerle ödeme yapmış olabilirler, bu halde sakınlere sakın olmayanlara geçmişte verdikleri ödünçleri geri çekmesinden kaynaklanan bir sermaye ithali söz konusudur; bu da ödemeler bilançosuna bir alacak kaydını gerektirmektedir. Beşincisi, sakın olmayanlar sakınlere kendilerine bir ödeme yapılmasını beledikleri halde bu gerçekleşmemiş olabilir, böyle bir durumda sakın olmayanlardan sakınlere gönülsüz bir tek yanlı transfer ortaya çıkmaktadır, bu transferler hesabına bir alacak kaydının düşülmesini gerektirir.

Ödemeler bilançosunun "denk" olması gereği bir ülke ile bir aile (veya diğer herhangi bir iktisadi birim) arasındaki benzerlik gözönüne alınarak görülebilir. Aynen bir aile gibi bir ülkenin nakid depolarını (altın ve döviz rezervlerini veya yurt dışındaki mevduatlarını) elden çıkarmaksızın, alacaklarını tahsil etmeksizin veya bağış ve yardım almaksızın sattıklarından fazlasını satın alması mümkün değildir. Benzer şekilde bir ülkenin nakid depolarını arttırmaksızın, yatırım yapmaksızın veya bağış ve yardımda bulunmaksızın satın aldıklarından fazlasını satması olanaksızdır.

Daha önce de belirttiğimiz gibi ödemeler bilançosu denkliliği, diğer bir deyimle borçlarla alacakların birbirine eşit olması, tanımsal bir olgudur ve bunun ödemeler bilançosu "dengesi" ile karıştırılmaması gerekir. Çok güç mali koşullar altında bulunan bir iktisadi birim veya bir ülke için dahi toplam alacaklar toplam borçlara aritmetik olarak eşit olacaktır.

4. BİR ÖDEMELER BİLANÇOSU ÖRNEĞİ

Yukarda tartışılan prensipleri gerçek istatistiklerle karşılaştırmaya olanak sağlamak amacı ile Tablo 2 ve Tablo 3'te iki ayrı şekilde düzenlenmiş Türkiye ödemeler bilançosu rakkamları sunulmuştur. Bunlardan ilki Türkiye'de yayımlanan istatistiklerde kullanılan düzenleme sistemini ikincisi ise Uluslararası Para Fonu tarafından kullanılan sistemi yansıtmaktadır⁷. Her iki tablodaki rakkamlar aşağı yukarı aynı orijinal veriler baz alınarak almasına rağmen gruplandırmadaki farklılıklar, değişik ölçü birimlerinin kullanılması ve yuvarlaklaştırmalar nedeni ile bazı farklılıklar göstermektedir⁸.

7 IMF tarafından yayımlanan ödemeler bilançosu istatistikleri gerçekte çok daha detaylıdır. Burada sadece özet istatistikler sunulmuştur.

8 IMF, ödemeler bilançosu istatistiklerini özet olarak *International Financial Statistics* ve detaylı olarak *Balance of Payments Statistics* adlı yayımlarında yayımlanmaktadır. İlkinde para birimi olarak Amerikan doları ikincisinde ise Özel Çekme Hakkı (ÖÇH) birimi kullanılmaktadır. Tablo 3'te sunulan rakamlar her iki kaynaktan yararlanılarak çıkarılmıştır. ÖÇH para birimi ile ifade edilen rakkamları dolara dönüştürmede ilgili oldukları alt kategoriler için geçerli çevirme oranları kullanılmıştır.

Tablo: 2
Türkiye Ödemeler Dengesi (Ödemeler Bilançosu), 1980
(Türkiye'de Yayınlanan Veriler)

I. Cari İşlemler	
A. Dış Ticaret	
1. İhracat f.o.b.	2.910
2. İthalat c.i.f.	- 7.909
<i>Dış ticaret dengesi (Ticaret Bilançosu)</i>	- 4.999
B. Görünmeyen Kalemler	
1. Dış borç faiz ödemeleri	- 668
2. Turizm ve/ dış seyahatler, net	212
3. İşçi gelirleri	2.071
4. Kâr transferleri	- 51
5. Proje kredileri hizmet ödemesi	-
6. Diğer görünmeyenler	225
<i>Görünmeyen Kalemler</i>	1.789
C. Enfrastrüktür ve Off-shore	
<i>Cari işlemler dengesi (Cari işlemler bilançosu)</i>	- 3.210
II. Sermaye Hareketleri	
1. Dış borç ödemeleri	- 576
2. Özel yabancı sermaye	53
3. Proje kredisi	547
4. Bedelsiz ithalat	95
5. Program kredileri	1.811
6. Diğer sermaye hareketleri	- 58
<i>Sermaye hareketleri dengesi (uzun-vadeli sermaye hareketleri bilançosu)</i>	1.872
<i>Genel denge (Genel bilanço)</i>	- 1.338
III. Rezerv Hareketleri (+ azalma)	- 333
IV. Özel çekiş haklarında kullanma	461
V. Kısa ve orta vadeli sermaye hareketleri	- 155
VI. Net hata ve noksan	1.366

Not: Tablo Türkiye'de yayınlanan verileri Maliye Bakanlığı tarafından sunulduğu şekli ile vermektedir. Parantezler içindeki açıklayıcı nitelikteki kavramlar yazar tarafından eklenmiştir.

Kaynak: *Aylık Ekonomik Göstergeler*, Hazine Gn. Md. ve MİT Gn. Sekreterliği, Maliye Bakanlığı (Eylül-Ekim-Kasım-Aralık 1981), s. 88.

Tablo 3
Türkiye Ödemeler Bilançosu, 1980
(IMF Tarafından Yayımlanan Veriler)^a

<i>A. Cari Hesap, Grup F Hariç</i>	— 2.756
Mal: İhracat, f.o.b.	2.910
Mal: İthalat, f.o.b.	— 6.747
Ticaret bilançosu	— 3.837
Diğer mallar, hizmetler ve gelir: alacak	1.290
Diğer mallar, hizmetler ve gelir: borç	— 2.405
Toplam: mal, hizmetler ve gelir	— 4.952 ^b
Özel karşılıksız transferler: alacak	2.175 ^b
Özel karşılıksız transferler: borç	— 1 ^b
Toplam: resmi karşılıksız transferler hariç	— 2.734
Resmi karşılıksız transferler	22
<i>B. Doğrudan Yatırım ve Diğer Uzun-Vadeli Sermaye, Grup, F, G ve H Hariç</i>	— 268
Doğrudan yatırım	87
Portföy yatırımı	—
Diğer uzun-vadeli sermaye	—
Sakin resmi sektör	118 ^b
Mevduat para bankaları	— 296 ^b
Diğer sektörler	— 177 ^b
Toplam, Grup A artı B	— 3.024
<i>C. Diğer Kısa-Vadeli Sermaye, Grup F, G ve H Hariç</i>	17
Sakin kamu sektörü	251
Mevduat para bankaları	—
Diğer sektörler	— 234
<i>D. Net Hatalar ve Noksanlar</i>	1.117
Toplam Grup A'dan D'ye kadar	— 1.890
<i>E. Karşılık Maddeler</i>	151
Altının parasallaştırılması/para olmaktan çıkarılması	—
ÖÇH'ların dağıtımı/ iptali	27
Rezervlerdeki değerlendirme değişimleri	124
Toplam Grup A'dan E'ye kadar	— 1.739
<i>F. İstisnai Finansman</i>	1.920
DÇM aracılığı ile alınan ödünçler	147
Diğer ödünçler	1.773
Toplam Grup A'dan F'ye kadar	181
<i>G. Yabancı Otoritelerin Rezervlerini Oluşturan Pasifler</i>	—
Toplam Grup A. dan G'ye kadar	181

Tablo 3'ün devamı

H. Rezervlerdeki Toplam Değişme	—	181
Parasal altın		—
ÖÇH'lar		—
IMF'deki rezerv pozisyonu		—
Döviz varlıkları	—	514
Diğer alacaklar	—	88
IMF kredisi kullanımı		421

Notlar: a. IMF tarafından yayınlanan istatistikler çok daha detaylıdır, burada sadece IMF'nin 1980 yılı özet (Aggregated Presentation) tablosu sunulmuştur.

b. IMF istatistiklerinden ÖÇH para birimi ile verilen bu rakamların Amerikan doları karşılıkları bulunamamıştır; bunları dolara çevirmede ilgili oldukları gruplar için geçerli çevirme oranları kullanılmıştır.

Kaynaklar: IMF Balance of Payments Statistics, Vol.32, No. 9 (September 1981), 42; IMF International Financial Statistics, Vol. XXXIV, No. 2 (December 1981), 398-410.

Cari işlemler hesabına bakıldığında Türkiye'nin 1980 yılında ihraç ettiğinin iki katından daha fazla değerinde mal ithal ettiği gözlenmektedir. Satıldığı turizm ve dış seyahat satın aldığından daha fazladır. Yurt dışında çalışan Türk işçilerinden sağlanan tek yanlı transferler mal ihracatından sağlanan gelire yakın değerdedir. Bu hesap açısından iki tablonun bazı önemli farklılıklar gösterdiği gözlenmektedir. Öncelikle göze çarpan Tablo 2'deki mal ithalat değerinin Tablo 3'tekinden çok daha büyük olmasıdır. Bunun tek nedeni ilk tablodaki ithalatın c.i.f. (sigorta ve navlun dahil) ikincisinde ise f.o.b. (sigorta ve navlun hariç) değerlerle sunulmasıdır. Aradaki fark Tablo 3'te "diğer mallar, hizmetler ve gelir" maddesinin borçları içinde yer almaktadır. İkinci önemli farklılık Tablo 2'deki cari hesap net durumunun (cari işlemler bilançosunun) Tablo 3'tekinden önemli ölçüde büyük olmasıdır. Bunun temel nedeni Türkiye'de yayımlanan istatistiklerde sermaye transferleri cari hesap dışında bırakılırken IMF istatistiklerinde bunların cari hesabın bir bileşeni olarak kabul edilmesidir. Kuşkusuz bunun sonucu iki kaynaktan bulunan cari işlemler bilançosu büyük ölçüde farklı olmaktadır. Bu sorunu ödemeler bilançosunda denge ve dengesizlik konusunu tartışırken tekrar ele alacağız.

Sermaye hesabına bakıldığında iki tablonun birbirinden çok farklı biçimde düzenlendiği görülmektedir. Bu farklı düzenlemenin ödemeler bilançosu dengesini ölçme açısından doğuracağı sonuçlar bundan sonraki kesimde ele alınacaktır. Bu kesimde sermaye hesabı içine giren işlemleri kısaca gözden geçirmekle yetineceğiz. Tablo 2'den geçmişte alınan borçlardan 576 milyon dolarlık kısmının geri ödendiğini görüyoruz. "Bedelsiz ithalat" adı altında gösterilen karşılıksız sermaye transferleri yaklaşık 100 milyon dolardır. Ayrıca Tablo 2'den Türkiye'nin "program kredileri" adı altında 1 milyar 811 milyon dolarlık sermaye ithalatı yaptığı gözlenmektedir. Tablo 3'ten bu sermaye ithalatının büyük bir kısmı ödemeler bilançosu cari

hesabında görülen açıkların (artı ve eksi maddeler farkının) finansmanı için sağlanan kredilerden oluştuğu anlaşılmaktadır. Her iki tablo sermaye hesabının bir bileşeni olan milli döviz rezervlerindeki değişimleri ayrı bir alt-kategori olarak göstermektedir. Buradan Türkiye'nin Uluslararası Para Fonundan — çeşitli çekiş haklarından yararlanarak — 1980 yılında yaklaşık 450 milyon dolarlık kredi sağlamış olduğunu görüyoruz⁹. Rezervlerdeki toplam artışın Tablo 2'den 333 milyar dolar ve Tablo 3'ten ise 181 milyon dolar düzeyinde olduğu görülmektedir¹⁰.

Ödemeler bilançosundaki "hatalar ve noksanlar" maddesi bir "aldatmaca maddesi" dir. Böyle bir maddenin mevcudiyeti ve büyüklüğü ödemeler bilançosundaki rakamların çoğunluğunun hassas olmayan yaklaşık değerler olarak gözönüne alınması gerektiğine bir uyarı niteliğini taşımaktadır. Tablo 2 ve Tablo 3 *kayıd* yapılan toplam borçların (eksi maddelerin) *kayıd* yapılan toplam alacaklardan (artı maddelerden) sırası ile 1185 milyon dolar ve 1117 milyon dolar fazla olduğunu göstermektedir; ödemeler bilançosunu denk yapmak için "net hatalar ve noksanlar" adı altında eş değerde alacak kayıtları düşülmüştür. Kuşkusuz tüm maddeler tam olarak ve hassas bir şekilde kayıtlara geçirildiğinde alacaklar ve borçlar toplamının denk olmaması için hiçbir neden yoktur. Uluslararası işlemlerin borç ve alacak yanları ile ilgili bilgilerin farklı kaynaklardan derlenmesi ve hassas verilerin toplanmasında karşılaşılan güçlükler nedeniyle böyle bir maddeye gerek duyulmaktadır. Örneğin ödemesi yıl sonuna kadar yapılmayan mal ithalatı karşıt kayıt olarak bir sermaye ithalatını ima etmektedir, fakat pratikte bu şekilde ortaya çıkan sermaye ithalatını yakından izlemek ve doğru olarak kayıtlara geçirmek mümkün olmayabilir. Sakinlerin yurt dışında yaptıkları turistik harcamalar ve sakin olmayanların ev ülkesinde yaptıkları turistik harcamalar örnekleme yolu ile tahmin edilmeye çalışılmaktadır. Ödemesi kaçak olarak yapılan ithalat ve ihracat tek yanlı olarak ödemeler bilançosu kayıtlarına geçmektedir.

Türkiye ödemeler bilançosunda "net hata ve noksanlar" bazı yıllarda pozitif ve bazı yıllarda negatif bir madde olarak ortaya çıkmaktadır. Birinci halde, 1980 yılında olduğu gibi, bu madde Türkiye'ye yönelik oldukça büyük bir gizli sermaye akımının bulunduğunu ima etmektedir.

5. ÖDEMELER BİLANÇOSU DENGESİNİN ÖLÇÜMÜ

Ödemeler bilançosu kayıtlarının her borcun bir alacakla eşleşmesine olanak sağlayan çift kayıtlı muhasebe sistemine dayandığını ve dolayısı ile (net hata ve noksanlarla ilgili kayıt gözönüne alındığında) ödemeler bilançosunun her zaman denk olması gerektiğini yukarıda belirttik. O halde "ödemeler bilançosu açığı" veya bunun tersi "ödemeler bilançosu fazlalığı" nasıl ortaya çıkmaktadır? "Aleyhte"

9 Muhasebeleştirme, sınıflandırma ve değerlendirme farklılıkları nedeniyle IMF kredilerinden kullanılan miktar Tablo 1.2'de 461 milyon dolar ve Tablo 1.3'te 421 milyon dolar olarak görülmektedir.

10 Bu madde ile ilgili olarak iki tabloda görünen rakamlar arasındaki farklılık gene rezervlerdeki değer değişimleri ve farklı sınıflandırma ve muhasebeleştirmeden kaynaklanmaktadır.

veya "lehte" ödemeler bilançosu dengesi ne demektir? Ödemeler bilançosunda dengesizlik olabilir mi?

İktisadi anlamda, ödemeler bilançosu açığı veya fazlalığı ödemeler bilançosundaki tüm maddelerin borç ve alacak toplamları arasındaki farkı değil, fakat sadece seçilen belirli işlemlerin borç ve alacak toplamları arasındaki farkı temsil etmektedir. Diğer işlemler asıl ödemeler bilançosu dışında kalan ve sanki asıl işlemlerin "finansmanında" kullanılan işlemlermiş gibi düşünülmektedir. Ödemeler bilançosu teknik diliyle, ödemeler bilançosundaki tüm maddeler fazlalık ve açığı meydana getiren "çizgi üstü" maddeler ve bu pozitif veya negatif farkın finansmanını temsil eden "çizgi altı" maddeler şeklinde iki gruba ayrılmaktadır ¹¹. Çizgi nereden çekilmektedir?

Ayrımın nereden yapılacağı, diğer bir deyişle çizginin nereden çekileceği sorusu iktisatçılar arasında büyük tartışmaların ortaya çıkmasına neden olmuştur. Teorik tartışmalarda genellikle "otonom" işlemler ile "telafi edici" veya "uyum sağlayıcı" işlemler arasında ayırım yapılmaktadır. Birinci tipteki işlemler ödemeler bilançosu durumundan bağımsız olarak yapılan işlemlerdir, ikinci tip işlemler ise birinci tip işlemler toplamının direkt sonucu olmaktadır. Bu şekilde çizgi altındaki maddeler kendine özgü amaçlarla arzulanan (otonom) işlemlere karşı mali yetki kurumlarının gösterdiği tepki olarak karakterize edilebilir. Fakat uygulamada hangi işlemlerin otonom ve hangilerinin telafi edici olduğu yanıtlanması güç bir soru olarak karşımıza çıkmaktadır.

Son yıllarda sayıları gittikçe artan birçok iktisatçı hiçbir tek ölçünün kabul edilmesinin mümkün olmadığını ısrarla vurgulamaktadır. Machlup (1964) ve Cooper (1966) belirli bir yıl için bulunan sayıların farklı tanımlara bağlı olarak çok farklı yanıtlar verdiğini göstermiştir. Kindleberger (1969) bir ülkenin ödemeler bilançosu durumunun "iktisadi politika" parametreleri olarak adlandırılacak parametrelerle çok yakından ilişkili olduğunu belirtmektedir. Cari hesap için bu parametreler milli gelir, fiyat düzeyi ve bunların arkasındaki zevkler (beğeniler) ve kaynaklar ve üretim fonksiyonlarıdır; sermaye hesabı açısından ise tasarruf ve yatırım meyilleri, likidite tercihi, para arzı, diğer varlıklara kıyasla ülke parasının değeri hakkındaki görüşlerdir ¹². Bu nedenle ödemeler bilançosu dengesinin ve ödemeler bilançosu açığı veya fazlalığının bu parametrelerle olan ilişkiler açığa çıkacak şekilde tanımlanması gerekmektedir.

Yukarda yapılan tartışmalar ışığında bir ülke için denge, belirli bir parametreler kümesi veri iken, belirli işlemler (çizgi üstü maddeler) açısından önlem almaya gerek kalmaksızın devam ettirilebilen ödemeler bilançosu durumu olarak tanımlanabilir ¹³. Veri olarak alınan parametrelerden herhangi biri değiştiğinde ödemeler

11 Bakınız Hst-Madsen (1967, s. 15).

12 Bakınız Kindleberger (1969, s. 874).

13 Burada sözü edilen finansman merkezi olmayan tek bir ülke açısından ödemeler bilançosu dengesidir. Kuşkusuz bir ülkenin ödemeler bilançosu diğer ülkelerdeki ve dünya ödemeler sistemindeki değişimlerden etkilenmektedir. Bu etkiler burada dikkate alınmamıştır. Ayrıca milli parası uluslararası ödeme aracı olarak kullanılan rezerv merkezleri için geçerli tartışmalar bu incelemenin dışında bırakılmıştır.

bilançosu denge durumu değişir. Ödemeler bilançosu bu değişmeye uyum sağlayamadığında veya aşırı tepki gösterdiğinde dengesizlik ortaya çıkmaktadır. Bu tanıma paralel olarak ödemeler bilançosu açığı belirli işlemler (çizgi üstü maddeler) açısından büyük ve devamlı hale geldiğinde sorun yaratacak bir borç bakiyesi olmaktadır; bunu önlemek için ödemeler bilançosunda — ve aynı zamanda, çoğunlukla, yurt içi ekonomisinde — bazı ayarlamalar yapma gereği ortaya çıkmaktadır. Açıkların devam ettirilmesi mümkün değildir, çünkü eninde sonunda ülkenin likid varlıkları ve borçlanma kapasitesi tükenecektir. Ödemeler bilançosu fazlalığı aynı işlemler açısından bir alacak bakiyesi olmaktadır. İstatistiki açıdan fazlalık (tek bir ülke yönünden ele alındığında) açığın tersi olmasına rağmen, gerek mali yetki kurumlarınca verilen önem ve gerekse gerekli ayarlama politikaları açısından ikisi arasındaki ilişki bu basit terslik ilişkisinin ima ettiği kadar farklıdır. Bunun nedeni ödemeler bilançosunun açık verdiği durumlarda çok daha çabuk düzenleme yapma gereğinin ortaya çıkmasıdır. Kuşkusuz fazlalıklar diğer ülkeler üzerinde baskılar yaratmakta ve dünya ödemeler sisteminin parametrelerini etkilemektedir. Fakat uygulamada ayarlama yükünün büyük bir kısmının açık veren ülkeler üzerine düştüğü gözlenmektedir.

Dengenin niteliği ile ilgili bu oldukça uzun tartışmadan sonra şimdi denge veya dengesizlik ölçüsü olarak kullanılan çeşitli kavramların incelenmesine dönüyoruz. Buradaki amaçlarımız açısından yıllık ödemeler bilançosunda dengeyi açığın veya fazlalığın bulunmadığı bir durum olarak tanımlamak basitlik sağlamaktadır¹⁴. Ödemeler bilançosunda açık veya fazlalık seçilen belirli işlemlerin alacak ve borç toplamları arasındaki fark olarak ortaya çıktığından ana işlem kategorilerini simgelerle ifade etmek kolaylık sağlayacaktır. Bu amaca yönelik olarak aşağıdaki tanımları yapıyoruz:

X = mal ve hizmet ihracatı (mutlak değer),

Z = mal ve hizmet ithalatı (mutlak değer),

T = sakinlerin sakin olmayanlardan elde ettikleri transfer kazançları (eksi transfer ödemeleri)

J = dış ticarete giren mal stoklarındaki artma (eksi azalma),

LTC = uzun-vadeli sermaye girişi (eksi çıkışı),

STC = kısa-vadeli sermaye girişi (eksi çıkışı),

N = kaydı yapılan toplam borçlar (eksi maddeler) eksi kaydı yapılan toplam alacaklar (artı maddeler),

R = parasal altın, IMF'deki altın tranşı ve konvertibil döviz depolarındaki azalma (eksi artma).

Alt-kategoriler aşağıdaki alt imlerle simgelenmiştir:

c = cari hesaba ait olan,

s = sermaye hesabına ait olan,

o = otonom

t = telafi edici,

par = parasal,

parol = parasal olmayan,

14 Gerçekte ödemeler bilançosu dengesini açığın veya fazlalığın bulunmadığı bir durum olarak tanımlamanın yeterli olmadığı yukardaki tartışmalarımızdan açıkça görülmektedir.

p = özel,
r = resmi,
Ödemeler bilançosu denkliği.

$$X - Z + T + LTC + STC + N + R = 0 \quad (1)$$

şeklinde ifade edilebilir ¹⁵. Eğer ithalat, ihracat artı transferleri aşılırsa, denklik sermaye kalemleri, LTC, STC, R ve N toplamının pozitif olmasını gerektirmektedir.

Denge, genel toplam içinden seçilen belirli maddelerin toplamının sıfıra eşit olmasını gerektirmektedir. Ödemeler bilançosunda genel borç ve alacak toplamları her zaman birbirine denk olduğundan, denge aynı zamanda geri kalan maddelerin toplamının sıfıra eşit olmasını gerektirmektedir. Burada sıfırın bulunduğu yer, ödemeler bilançosu dikey olarak düzenlendiğinde seçilen belirli maddeleri diğerlerinden ayırmak için çizilen yatay çizginin pozisyonu ile aynıdır. Eğer denklemin sol yanındaki (çizgi üstü) maddeler pozitif bakiye veriyorsa, bir fazlalık var demektir; eğer söz konusu maddeler negatif bakiye veriyorsa, bir açık söz konusudur.

5.1. Merkantilist Bilanço veya Ticaret Bilançosu ¹⁶

Merkantilist dönemde ödemeler bilançosu dengesi ölçüsü ticaret bilançosu

$$X - Z = 0 = -R - T - LTC - STC - N \quad (2)$$

olarak kabul edilmekteydi (bakınız Tablo 4 ve 5 satır A), sermaye hareketleri ve transfer ödemeleri çok sınırlı olduğundan dikkate alınmıyordu. Bu dönem iktisadi politikasının hedefi ödemeler bilançosunda bir fazlalığa sahip olmak veya parasal altın kazanmaktı.

Transfer ödemeleri ve sermaye hareketlerinin büyük çapta geliştiği bugünkü ekonomilerde sadece mal ve hizmet ticaretini otonom değişken olarak düşünmek pek mümkün değildir.

5.2. Cari İşlemler Bilançosu ve Net-Değer Bilançosu

Bazen, özellikle Avrupa'da ve Türkiye'de, ödemeler bilançosu dengesi cari işlemler bilançosu veya mal, hizmet ve transfer ödemeleri (sermaye transferleri hariç) hesabı

$$X - Z + T_c = 0 = -T_s - LTC + STC - N - R \quad (3)$$

15 Parasal altın, IMF'deki altın tranşı ve konvertibıl dövizlerdeki değer değişimleri R içine ve bunlar dışındaki döviz niteliğindeki varlıklarla, bunlardaki değer değişimleri STC içine katılmıştır. Geleneksel olarak net hata ve noksanlar (N) sermaye maddeleri ile birlikte ele alınmaktadır, bu gelenek burada da sürdürülecektir. Kuşkusuz hata ve noksanların kaynağına ilişkin bilgilerle sahip olduğunda bunların ilgili maddelerle birlikte ele alınması en tutarlı yol olacaktır.

16 Geleneksel olarak ihraç edilen malların değeri ile ithal edilen malların değeri arasındaki farka ticaret bilançosu adı verilmektedir. Bununla birlikte, bu kesimde olduğu gibi, bazı yazarlar, örneğin Meade (1951, s. 7-8) ve Scammel (1957, s. 18-20), ticaret bilançosunu mal ve hizmet ihracatı ile ithalatı arasındaki fark şeklinde tanımlamaktadır. İktisadi açıdan, ticaret bilançosu kavramının nasıl tanımlandığı kendi başına pek fazla önemli değildir.

ile özdeşleştirilmektedir. Daha önce de belirtildiği gibi cari transferleri sermaye transferlerinden ayırmada kullanılabilen geçerli bir kriter mevcut değildir. Bu ayrımı dikkate almaz ve tüm transferleri tek bir kalem olarak düşünersek bu ölçü

$$X - Z + T = 0 = -LTC - STC - N - R \quad (4)$$

şeklinde ifade edilebilir (bakınız Tablo 4 ve 5, satır B) ¹⁷. Kindleberger (1969, s. 886) buna "net değer" bilançosu adını vermektedir ¹⁸. Transferlerin ve sermaye hareketlerinin bulunmadığı bir ülke için bu ölçü ticaret bilançosu (2) ile eşdeğerlidir. Net-değer bilançosu bir ülkenin imkanları ölçüsünde yaşayıp yaşamadığı sorusunu yanıtlamaya yönelik bir ölçüdür.

Yıllık ödemeler bilançosu verilerinden elde edilen net-değer bilançosunun bir ödemeler bilançosu dengesi ölçüsü olarak kullanımı oldukça sınırlıdır. Uzun dönemde cari işlemlerin evrensel olarak denk olmasını beklemek mümkün değildir, çünkü bazı ülkeler sermaye ihracatçısı bazıları ise sermaye ithalatçı durumundadır. Gelişmekte olan bir ülke açısından ödemeler bilançosu cari hesabın açık vermesi, bu açık iktisadi yardım veya sermaye ithalatı ile finanse edilebildiği sürece, olağan görünmektedir. Öte yandan diğer ülkelerde iktisadi yardımda bulunan veya sermaye ihrac eden bir ülkenin ödemeler bilançosu sorunu ile karşılaşmaması için cari hesabında bir fazlalığa sahip olması gerekir. Kuşkusuz burada sözü edilen sermaye "ithalatı" ve "ihracatı" ödemeler bilançosuna giren tüm sermaye işlemlerini değil, sadece denklemin sol yanına dahil edilen, yani cari hesabı denkleştirici nitelikte olmayan, otonom sermaye işlemlerini kapsamaktadır.

Genel olarak kullanımı sınırlı olmasına karşın cari işlemler bilançosu veya net-değer bilançosu bazı ülkeler, özellikle Türkiye gibi gelişmekte olan ülkeler, açısından yakından izlenmesi gereken önemli bir ölçüdür. Cari işlemler hesabı (veya net-değer hesabı) açığı açık kapatmak amacı ile yurt dışından çeşitli yollardan ödünç alınarak ve özellikle krizleri önlemek amacı ile sakin olmayanlardan bağış kabul edilerek, finanse ediliyor ve bu finansman ödemeler bilançosunda açıkca görünmüyor olabilir. Cari işlemler hesabı açığının bu şekilde uzun süre devam etmesi mümkün değildir, çünkü borçlanma ve bağış alabilme kapasitesi eninde sonunda tükenecektir. Dolayısı ile sürekli cari işlem hesabı açıkları pek cazip olmayan ani düzenlemeler için bir gösterge niteliğinde olabilir.

5.3. Genel Bilanço

Denklem (5 a) ile ifade edilen genel bilanço denge formülü cari hesap açığının uzun vadeli sermaye iç akımına (veya cari hesap fazlasının uzun vadeli sermaye dış akımına) denk olmasını ve rezerv hareketleri, kısa vadeli sermaye hareketleri ve hata ve noksanlar ¹⁹ toplamının sıfıra eşit olmasını gerektirmektedir (bakınız Tablo 4, satır C).

17 Birçok ülkenin ödemeler bilançosu istatistiklerinde cari işlemler bilançosu bu şekilde tanımlanmaktadır.

18 Kindleberger tarafından da belirtildiği gibi gerçekte bu ölçü net değer tutarını değil fakat net değerdeki değişimleri ölçmektedir.

19 Hata ve noksanlardaki değişimlerin esas itibarıyla kayda geçirilmeyen kısa vadeli sermaye hareketleri olduğu varsayılmaktadır.

Tablo: 4
Türkiye'de Yayınlanan Ödemeler Bilançosu İstatistiklerinden Çıkarılan
Çeşitli Denge Ölçüleri
(1980 Verileri)

	Milyon Dolar
1. Mallar (İhracat: f.o.b.; ithalat: c.i.f.)	- 4.999
2. Hizmetler (İşçi gelirleri dışındaki tüm görünmeyenler)	- 282
<i>A. Ticaret Bilançosu</i>	- 5.281
3. Tek yanlı transferler (işçi işçeleri)	+ 2.071
<i>B. Cari İşlemler Bilançosu (Sermaye transferleri hariç)</i>	- 3.210
4. Uzun vadeli sermaye (sermaye transferleri dahil)	+ 1.872
<i>C. Genel Bilanço (Denklem 5 a)</i>	- 1.338
5. Kısa vadeli sermaye	- 155
6. Net hata ve noksanlar	+ 1.366
<i>D. Resmi rezerv işlemleri bilançosu</i>	- 127
7. Özel çekiş hakları kullanımı	+ 461
<i>E. Rezerv Artışı</i>	+ 333

Kaynak: Tablo 2

Tablo: 5
IMF Tarafından Yayınlanan Türkiye Ödemeler Bilançosu İstatistiklerinden
Çıkarılan Çeşitli Denge Ölçüleri
(1980 Verileri)

	Milyon Dolar
1. Mallar	- 3.837
2. Hizmetler	- 1.115
<i>A. Ticaret Bilançosu</i>	- 4.952
3. Tek yanlı transferler	+ 2.196
<i>B. Net-değer bilançosu (sermaye transferleri dahil)</i>	- 2.756
4. Otonom sermaye (Grup B)	- 268
<i>C. Genel Bilanço (Denklem 5 b)</i>	- 3.024
5. Telafi edici sermaye (Grup C + Grup E + Grup F + Grup G)	+ 2.088
6. Net hata ve noksanlar	+ 1.117
<i>D. Resmi rezerv işlemleri bilançosu</i>	+ 184
7. Diğer alacaklar	- 88
8. IMF kredisi kullanımı	+ 421
<i>E. Rezerv artışı</i>	+ 514

Kaynak: Tablo 3

$$X - Z + T + LTC = 0 = -STC - N - R \quad (5 a)$$

Bu ölçü Nurkse (1945) tarafından geliştirilmiştir. Daha sonra ölçü çeşitli şekillerde rasyonelleştirilmeye çalışılmıştır.

Cooper (1966, s. 384) bu ölçüyü genel trendleri ölçtüğü ve kısa dönem sermaye hareketleri gibi "çabuk yön değiştiren" işlemleri dışarda bıraktığı gerekçesi ile rasyonelleştirmeye çalışmıştır. Başka bir ifade ile genel bilanço ölçüsü uzun dönemde denk olması gereken işlemleri denklemin soluna (çizgi üstüne) yerleştirmektedir.

Gerçekte denklem (5 a)'ya göre yapılan bir açık veya fazlalık tanımı çoğu hallerde iktisadi politika, özellikle kısa vadeli politikalar, açısından pek yararlı bir ölçü olmayabilir. Denklemin solunda (çizgi üstünde) yer alan bazı kalemler, örneğin bazı uzun vadeli yatırım kalemleri, çok hareketli ve olağan dışı olabilir. Hatta bazı hallerde bu kalemlerdeki değişmeler ödemeler bilançosunun güçlü veya zayıf olma durumunu anormal ölçüde abartan veya gizleyen değişmeler olabilir. Örneğin, Türkiye ödemeler bilançosunda uzun vadeli sermaye hareketleri arasında yer alan (ve açıkca görünmeyen) DÇM hesapları aracılığı ile ve diğer yollardan sağlanan istisnai finansman kredilerinin bir kısmı bu niteliktedir.

Uzun dönem ve kısa dönem sermaye hareketleri arasındaki ayırım yerine, "otonom" veya bağımsız olarak yönlendirilen ve "telafi edici" veya açıkları finanse edici sermaye işlemleri arasında ayırım yapmak daha uygun gibi görünmektedir²⁰. Bağımsız olarak yönlendirilen sermaye hareketlerine tipik örnek kazanç umuduyula yapılan uzun dönemli yatırımlardır. Kuşkusuz bazı hallerde kısa dönemli sermaye hareketleri de getiri sağlama umuduyula yapılan ve ödemeler bilançosunun diğer taraflarındaki denksizlikten etkilenmeyen, sermaye hareketleri olabilir. Bu ayırma paralel olarak genel bilanço denge formülü

$$X - Z + T + LTC_0 + STC_0 = 0 = -LTC_t - STC_t - N - R \quad (5 b)$$

şeklinde ifade edilebilir (bakınız Tablo 5, satır C). Bu ölçü net değer bilançosunun bağımsız olarak yönlendirilen sermaye işlemlerine denk olmasını ve rezerv hareketleri ile telafi edici sermaye hareketleri toplamının sifıra eşit olmasını gerektirmektedir.

Bu formül Gardner (1961), Triffin (1962) ve Lary (1961) tarafından Amerika Birleşik Devletleri ödemeler bilançosu dengesi ölçümü için önerilen formlere benzerdir. Gardner ve Triffin çok hareketli ve organize sermaye piyasaları tarafından yönlendirilen sermaye hareketlerinin çizgi altına konmasını, öte yandan doğrudan yatırımların ve mal ticaretini finanse etmek amacı ile kullanılan kısa dönem sermaye kalemlerinin çizgi üstüne konmasını önermektedir. Lary parasal koşullara ve politikalara karşı hassas olan ve hassas olmayan sermaye kalemleri arasında ayırım yapmakta ve hassas olmayan kalemleri çizgi üstüne ve hassas kalemleri çizgi altına koymayı öngörmektedir. Bu görüşleri temsilen Lary'nin uyarlaması

$$X - Z + T + LTC_{\text{parol}} + STC_{\text{parol}} = 0 = -LTC_{\text{par}} - STC_{\text{par}} - N - R \quad (5 c)$$

şeklinde formüle edilebilir.

20 Otonom/telafi edici ayırımı IMF'den kaynaklanan bir ayırımdır.

Uygulamada çoğu kez otonom/telafi edici veya parasal olmayan/parasal sermaye işlemleri arasında ayırım yapmak oldukça güçtür. Hangi tip sermaye hareketlerinin faiz hadleri arasındaki farklılıklara ve parasal koşullar ve politikalarındaki değişimlere karşı hassas olduğu konusunda kesin bir yanıt vermek çok güçtür. Çünkü işlemlerin iktisadi politikaya ve politika değişmelerine karşı hassasiyeti zamanla değişmektedir. Fakat sınırlı da olsa böyle bir ayırımın, gerekli açıklamalarla birlikte, yapılması iktisadi politikaları yönlendirme açısından yol gösterici olacaktır.

5.4. Uluslararası Ticareti Yapılan Malların Stoklarını İçeren Bilanço

Tutarlı bir ödemeler bilançosu dengesi tanımı işlemler denklemindeki değişkenler arasında devamlı kılmabilecek bir bağıntı kuran tanım olması gerekmektedir. Eğer uluslararası ticareti yapılan mallarda hızlı bir dalgalanma var ise bu halde yukardaki denklemlerle ifade edilen tanım doğru bir tanım olmayacaktır. Örneğin Türkiye'de belirli yıllarda uygulanan fiyat politikaları sonucu temel dış ticaret ürünlerimizden olan tütün ve fındık stoklarında ve bazı yıllarda buğday stoklarında ani yükselmeler gözlenmektedir. Bu tipteki stok artışları otonom bir değişken olarak yukardaki denklemlerin sol tarafına konabilir veya bu artışlar uluslararası rezervlerle eşdeğerli kabul edilerek denklemlerin sağ yanındaki telafi edici kalemler arasında katılabilir.

Örneğin genel bilanço denge formülü (denklem 5 a) uluslararası ticareti yapılan mal stokları dikkate alındığında,

$$X + J - Z + T + LTC = 0 = -STC - N - R \quad (6 a)$$

veya

$$X - Z + T + LTC = 0 = -STC - N - R - J \quad (6 b)$$

şeklinde ifade edilebilir.

5.5. Ex Ante ve Ex Post Bilançolar

Cooper (1966) ödemeler bilançosuna hem *ex ante* hem de *ex post* olarak bakılabileceğini belirtmektedir. Muhasebe sistemine dayalı ölçüler esas itibarıyla analitik değil sınıflandırıcıdır ve uluslararası işlemlerin tipine (cari işlemler/sermaye işlemleri) veya işlem yapanlara (resmî/özel) göre yapılan *ex post* bir gruplandırmayı temsil etmektedir. Cooper hiçbir *ex post* gözlemin "kapatılması gereken açıkları" kesin ve düzenli olarak ölçemeyeceğini vurgulamaktadır. Bunun nedeni bu açıkların gözlenmesinin mümkün olmamasıdır. *Ex post* ölçüler çeşitli iktisadi politikaların ve alınan önlemlerin etkilerini yansıtmaktadır. Halbuki denge veya dengesizlik fikri *ex ante* bir düşüncedir ve ödemeler bilançosu gereksinmelerine uygun olarak alınan vitrin süsleyici ve parlatici iktisadi önlemlerden arındırılması gerekir. Nurkse (1945) kararlı bir dengeyi büyük işsizliğin bulunmadığı ve ödemeler bilançosu amaçları ile dış ticaret ve kambiyo işlemlerine müdahaleler yapılmadığı bir durum olarak karakterize etmektedir. *Ex ante* açıklar veya fazlalıklar, hangi ölçü seçilirse seçilsin, önceden alınan önlemlerle *ex post* bir denklige dönüştürülebilir.

Bu ölçülere Türkiye açısından bakıldığında, belirli yıllarda dış ticaretten alınan damga resminin ve diğer bazı vergilerin artırılması, döviz tahsislerinin çeşitli

yollardan durdurulması veya yavaşlatılması, yurt dışı seyahatlarının vergilendirilmesi, özel kredi anlaşmalarının yapılması *ex ante* açığı *ex post* olarak azaltmak veya ortadan kaldırmak için alınan önlemler olarak karşımıza çıkmaktadır.

Ex ante ve *ex post* denge ayırımına karşı yöneltilen temel eleştiri Machlup (1958) tan gelmiştir. Machlup bu ayırımı gizli bir iktisadi politika tartışması olduğu gerekçesi ile eleştirmektedir. Daha önemli olan, *ex ante* ödemeler bilançosu ölçüsünün işlevselliğinin sınırlı olmasıdır. *Ex ante* bir ölçü belirli iktisadi politika parametrelerinin sabit olduğu haldeki işlemlere dayanmaktadır. Böyle bir ölçmenin gerçek hayatta yapılabilmesi gerçekleşen işlemlerin söz konusu parametreleri nasıl etkilediğinin, diğer bir deyimle her işlem arkasındaki yönlendirici gücün ne olduğunun, bilinmesini gerektirmektedir. Gerçek hayatta bunun hassas bir şekilde saptanabilmesi çok güçtür.

5.6. Resmi Rezerv İşlemleri Bilançosu

"Resmi rezerv işlemleri" kavramı ilk kez Amerikalı uzmanlardan oluşan bir komite (the Bernstein Committee)²¹ tarafından önerilmiştir. Bu ölçü kısa vadeli sermayeyi özel ve resmi olarak ikiye ayırmakta ve özel kısa vadeli sermaye hareketlerini, hata ve noksanlarla birlikte çizgi üstüne resmi kısa vadeli sermaye hareketlerini çizgi altına koymaktadır. Dolayısı ile resmi rezerv işlemleri bilançosu denge formülü

$$X - Z + T + LTC + STC_p + N = O = -STC_r - R \quad (7)$$

şeklinde ifade edilebilir (bakınız Tablo 4 ve 5, satır D). Ölçü özel sakinlerin yabancı kısa vadeli sermayeyi ve özel sakin olmayanların ev ülke sermayesini arzularak ellerinde tuttuğunu, öte yandan resmi kısa vadeli sermaye tutumunun telafi edici bir işlem olduğunu kabul etmektedir.

Bu ölçü Türkiye gibi parası yabancı otoriteler tarafından rezerv olarak tutulmayan ve resmi yabancı kısa vadeli (rezerv niteliğindeki) sermaye tutumu sınırlı olan bir ülke için hesaplaması pek güç olmayan bir ödemeler bilançosu açığı veya fazlalığı tanımlı vermektedir.

Bu ölçünün önemli olumsuz yönlerinden biri resmi döviz işlemlerinin aynen bazı özel rezerv işlemleri gibi otonom olabileceği ihtimalini gözönüne almamasıdır. Ölçünün diğer olumsuz yönleri bundan sonraki kesimde açıklanan rezerv değişimleri ölçüsü ile aşağı yukarı aynıdır.

5.7. Rezerv Artışı

Otonom ve telafi edici kalemler arasında ayırım yapma güçlüğünden tamamen arındırılmış *ex post* bir ödemeler bilançosu dengesi tanımlı

$$X - Z + T + LTC + STC + N = O = -R \quad (8)$$

şeklinde ifade edilebilir. Bu ölçü, ülkenin gayri safi rezerv kazandığında bir fazlalık ve kaybettiğinde bir açıkla karşılaşacağını ifade etmektedir.

21 Review Committee for Balance of Payments Statistics (1965).

Bu ölçünün en cazip yanı sağ duyuya hitabeden bir ölçü olması ve otonom/telafi edici, parasal/parasal olmayan, resmi/özel işlemler arasında ayırım yapma güçlüklerini ortadan kaldırmasıdır. Son yıllarda ödemeler bilançosu teorisine parasal yaklaşımla birlikte bu popüler bir ölçü haline gelmiştir.

Bununla birlikte, bir ödemeler bilançosu açığı ölçüsü olarak rezerv kayıplarının kullanılması bazı güçlükler ortaya çıkarmaktadır. Birincisi, genellikle ülkelerin işlem ankesleri, ihtiyat ankesleri ve bir servet stoğu olarak bulundurulacakları rezerv miktarı ödemeler bilançosu pasiflerine bağlı olarak belirli bir oranda büyüyecektir. Büyümemesi halinde likidite problemi ortaya çıkar. İkincisi, normal olarak rezerv kayıplarının ödemeler bilançosu açığı sayılabilmesi için bu kayıpların uygun bir rezerv—pasif oranı dikkate alınarak değerlendirilmesi gerekir. Üçüncüsü, kuşkusuz, ülkeye karşı duyulan güvendedeki değişimler belirli bir borç miktarına karşılık olarak tutulacak rezerv miktarını değiştirecektir.

5.8. Denge Ölçülerinin Karşılaştırılması ve Değerlendirilmesi

Yukarıdaki tartışmalardan açıkça görüldüğü gibi bir ülkenin ödemeler bilançosu dengesini tanımlamada kullanılabilecek çok sayıda kavram mevcuttur. Bunların çok sayıda olması ve bunlar üzerine yapılan tartışmaların çok uzun süreden beri devam ede gelmesi bir ülkenin ödemeler durumunu ölçmenin aslında bulunan bir güçlüğü yansıtmaktadır. Ödemeler bilançosu esas itibarıyla analitik değil sınıflandırıcı bir sistemdir ve uluslararası işlem yapanlara (resmi/özel) göre yapılan bir *ex post* gruplandırılmayı temsil etmektedir. Halbuki örneğin, ödemeler bilançosu açığı veya "doldurulması gereken boşluk" fikri *ex ante* bir düşüncedir. Boşlukların ne olduğu gerçekleşenlerden gözlenemeyeceğine göre hiçbir *ex post* gözlemin doldurulması gereken boşluğu düzenli ve kesin bir şekilde ölçmesi mümkün değildir²². Diğer bir deyimle bir ülkenin dışsal (external) durumu ülkenin ekonomik durumu ve bunu belirleyen değişkenlerle çok yakından ilişkilidir. Söz konusu iktisadi değişkenler hükümetlerce izlenen politikalar tarafından etkilenmekte ve hükümetlerce izlenen politikalar ise ödemeler bilançosu gereksinimleri nedeniyle değişmektedir. Dolayısı ile açık veya "doldurulması gereken boşluk" iktisadi politikalara bağlı olarak değişmektedir. Ayrıca, izlenen hükümet politikaları dengesizliği suni bir şekilde değiştirebilmektedir. Özetle, hiçbir tek *ex post* ölçü ödemeler bilançosu dengesizliğini ölçme açısından yeterli değildir. Kuşkusuz bu oldukça katı bir görüştür. Biraz daha ileri götürüldüğünde eksik ve yanlış yönlendirmeye açık olduğu gerekçesi ile her türlü istatistiğin yayımlanmasını red eden bir ekstrem görüş haline getirilebilir. Bununla birlikte, tek bir ödemeler bilançosu açığı ölçüsünün her türlü ihtiyaca cevap vereceğini iddia etmekte aynı derecede katı bir görüş olmaktadır.

Ödemeler bilançosuna tek bir açık veya fazlalık kavramı açısından bakmanın yanıltıcı olduğu doğrudur. Fakat, öte yandan, kamu görevlilerinin, basının, halkın ve iş çevrelerinin uluslararası işlemlerin açık bir şekilde ifade edilmiş bir özetine gereksinme duydukları da bir gerçektir. Bu gereksinim, yukarıda tartışılan, açıkca ifade edilmiş ve birbiri ile entegre bir hesaplar kümesi ve analize başlangıç oluştur-

22 Bakınız Cooper (1966, s. 388-389).

ması bakımından yararlı birkaç ölçü ile karşılanabilir. Uygun ölçülerin seçimi aşamasında üzerinde durulması gereken önemli bir nokta böyle bir ölçüye neden ihtiyaç duyulduğu ve bunun ne amaçla kullanılacağı sorusudur. Çoğu kez ölçü "dengeyi yeniden sağlamak" için gerekli ayarlamaların büyüklüğü anlamında bir iktisadi politika hedefini tanımlama amacına yönelik olarak arzulanmakta ve kullanılmaktadır. Amaç bu olduğunda ölçme metodu pür teknik bir konu olmaktan çıkmakta ve iktisadi politikanın formüle edilmesi açısından çok önemli hale gelmektedir. İktisadi politika hedefini, hedef değişkeni ölçüsünün sıfıra eşit olması anlamında, "denge" veya "kararlılık" şeklinde tanımlamakla, onu pozitif veya negatif olabilen bir hedef olarak tanımlama arasında önemli bir fark vardır²³. İkinci halde pragmatik olarak ulaşılan politika hedefi, kavram ve ölçü hataları gözönüne alınarak düzeltilebilir. Dolayısı ile sıfıra eşit olarak ifade edilen herhangi bir ölçü iktisadi olarak pek anlamlı olmayacaktır. Genellikle ödemeler bilançosu ölçüsü ile arzulan şeyin "işlerin iyi mi? kötü mü? gittiğine" işaret eden bir gösterge olduğu varsayılarak bu güçlükten sakınılmaya çalışılmaktadır, yani değerlendirme açıkça tanımlanmayan bir seküler trende göre yapılmaktadır. Diğer bir deyimle, denge negatif veya pozitif bir hedef olarak tanımlanmaktadır.

Rezerv merkezi olmayan ve sermaye piyasası gelişmemiş, Türkiye gibi, bir ülke için ödemeler bilançosu analizine bir başlangıç olarak yararlı olabilecek ölçü veya ölçüler nelerdir? Bu soruyu ülke düzeyinden daha ufak birimlere kayarak ve özellikle firmaların ve bankaların ödemeler bilançosu problemlerine bakarak yanıtlamaya çalışacağız. Firma ve bankaların ödemeler bilançosu problemleri dividant ödenmediği varsayımı altında birbirini izleyen işletme bilançoları ve mali tabloları karşılaştırılarak açıklanabilir²⁴.

Bir firma açısından en geçerli kavramlar net değerdeki değişmeler, borç-öz sermaye oranı ve likid varlık oranıdır. Bu ölçülerden herhangi biri diğerinden farklı yönde hareket edebilir. Örneğin bir firma sabit varlıklarını kısa vadeli borçlanma ile ve kârlarını yatırıma yönelterek arttırdığında firmanın net durumu iyileşmekte fakat likid varlık durumu kötüleşmektedir ve görece miktarlara bağlı olarak borç-öz sermaye oranı herhangi bir yönde hareket edebilir. Benzer şekilde bir banka için de tek bir ölçü mevcut değildir. En iyi bilinen likidite ölçüsü rezervlerin mevduatlara oranıdır. Fakat rezervler nakid yanında ikincil rezervleri içerebilir veya içermeyebilir; keza rezervler gayri safi olabileceği gibi net —merkez bankasından ödünç alınan fonlar ve reeskont hariç— olabilir. Ayrıca sorun yaratmadan azaltılabilecek rezervlerin gözönüne alınması gerekmektedir. Bu ölçüler aynı yönde hareket etmeyebilir. Bunun ötesinde nasıl hesaplanırsa hesaplanırsa rezerv oranı, öz sermaye-mevduat oranı kötüleşirken iyileşiyor olabilir. Özellikle hem işletme ve hem de bankadan oluşan bir holdingin bilançosu veya mali tabloları söz konusu olduğunda net değerdeki değişmeler de önemli hale gelmektedir. Kısaca bir firma veya banka için tek bir açık veya fazlalık ölçüsü yoktur.

23 Bakınız Cooper (1966, s. 390).

24 Yaklaşım Kindleberger (1969, s. 887) tarafından izlenen yaklaşıma benzemektedir.

Bir- "firma", bir "banka" ve bir "holding" durumunda olan Türkiye gibi bir ülkenin ödemeler bilançosu durumu nasıl ölçülecektir? Kuşkusuz bu durumda yukarıda tartışılanlardan daha güçlü nedenlerle tek bir ölçünün yetersiz kalacağı açıktır. Ülkeye bir firma olarak bakıldığında en anlamlı ölçü net-değer bilançosu olmaktadır. Bu ülkenin olanakları çerçevesi içinde yaşayıp yaşamadığını gösteren bir ölçüdür. Diğer bir deyimle bu ölçü ödeme kabiliyeti üzerine eğilmektedir. Fakat gelişmekte olan bir ülkenin kalkınmasını borçlanma ile finanse etmesi normal kabul edilmektedir. Başka bir deyişle bu ülkeler açısından kalkınmayı finanse edici tipteki borçlanmaya olağan gözü ile bakılmaktadır. Dolayısı ile belirli grup sermaye işlemlerini çizgi üstünde gösteren bir genel (temel) bilanço ölçüsü bu ülkeler açısından önemlidir. Fakat *ex post* olarak hangi sermaye işlemlerinin kalkınmayı finanse edici veya otonom ve hangilerinin açıkları finanse edici veya boşluk doldurucu sermaye hareketleri olduğunu objektif olarak belirlemenin çok güç olduğu açıktır.

Ülkeye bir banka olarak bakıldığında güven durumu ön plana geçmektedir. Bir bankaya olan güven onun rezerv mi kaybettiğine yoksa rezerv mi kazandığına, başka bir deyişle likidite durumuna, bakılarak ölçülür. Bir ülke açısından da *ex ante* bir güven veya likidite durumu ölçüsü yararlıdır. Fakat gerçek elde edilmesi mümkün olan sadece *ex post* bir ölçüdür. Bu nedenle likidite durumunu sınırlı bir şekilde ifade etmesine rağmen rezerv işlemleri bilançosu ve rezerv kazancı (veya kaybı) ölçüleri diğer ölçülerle birlikte ele alınmak kaydı ile yararlı olacaktır. Rezerv işlemleri dengesinin gayri safi rezerv (nakid artı ikincil rezervler) değişimini gösterdiğine dikkat edilmelidir. Gözönüne alınması gereken diğer bir nokta rezervlerdeki değerlendirmeye değerlerinin ödemeler bilançosuna nasıl yansıtıldığıdır.

Bir ülkenin döviz rezervleri o ülke para arzının bir bileşenidir. Rezervlerdeki değişimler para arzını ve para arzındaki değişimler de ülkedeki İktisadi birimlerin davranışını değiştirecektir. Bu nedenle de iktisadi politika konusunda karar veren organlar açısından rezerv artışı veya azalışı önemli bir ölçü olmaktadır.

6. TÜRKİYE ÖDEMELER BİLANÇOSU İSTATİSTİKLERİ

Yukarıdaki tartışmalar ışığında incelendiğinde Maliye Bakanlığı tarafından yayımlanan Türkiye ödemeler bilançosu istatistiklerinin analitik yönden yetersiz, dağınık ve tutarsız bir veriler kümesi olduğu ortaya çıkmaktadır. Bu kesimde Türkiye ödemeler bilançosu istatistikleri ile ilgili temel kavramsal problemleri, sunum ve analiz problemlerini ve teknik istatistik problemleri inceleyerek sözü edilen eksikliklerin ve tutarsızlıklarını ve bunların nedenlerini açıklamaya çalışacağız. Ayrıca yararlı olacağını ümit ettiğimiz bazı öneriler sunulacaktır.

6.1. Sakinlerin Teşhisi, Kapsam ve Değerlendirme Sorunları

Bir ödemeler bilançosu hesabının oluşturulması (a) uluslararası işlemlerin nasıl tanımlanacağı veya teşhis edileceği (sakinlerin teşhisi sorunu), (b) iş çevreleri ve bireyler tarafından yapılan binlerce işlemi yansıtan verilerin hassas bir şekilde nasıl toplanacağı (kapsam sorunu), (c) piyasadan geçmeyen işlemlerin nasıl değerlendirileceği (değerlendirme sorunu) sorularının sorulmasına neden olacaktır.

Türkiye ödemeler bilançosu verileri açısından bu sorulara yanıt arandığında başvurulabilecek herhangi bir yayınlanmış kaynak olmadığı gibi Maliye Bakanlığın-
dan doğrudan bilgi almakta mümkün değildir. Fakat dolaylı yollardan elde edilen
bilgiler Türkiye ödemeler bilançosu istatistiklerinin derlenmesi sırasında bu sorun-
lar üzerinde hassasiyetle durulmadığını göstermektedir.

Ödemeler bilançosu tanımı sadece kambiyo piyasası aracılığı ile yapılan işlemleri değil fakat sakinlerle sakin olmayanlar arasında yapılan tüm iktisadi işlemleri kapsamaktadır. Türkiye ödemeler bilançosu ise sadece kambiyo piyasası aracılığı ile yapılan işlemleri içermektedir. Örneğin yurt dışında çalışan Türk işçilerinin (sakin olmayanlar) 'bedelsiz ithalat' dışında gümrüksüz olarak yurda getirdikleri mallar ödemeler bilançosu istatistiklerinde görünmemektedir. Keza sakinlerin yurt dışına çıkardıkları Türk liralarnı dövize çevirerek veya ülke içinde Türk lirası olarak transfer ettikleri meblağların karşılıklarını yurt dışında döviz olarak alarak gerçekleştirdikleri turistik harcamalar ve seyahat harcamaları istatistiklere yansımamaktadır. Son yıllarda hızla yaygınlaşan "gümrüksüz hediye paketi ithalat sistemi" aracılığı ile gerçekleştirilen ithalat ödemeler bilançosunda yer almamaktadır. Buna benzer örnekleri çoğaltmak mümkündür. Genel olarak ifade edilirse, gümrüğe tabi olmayan ve herhangi bir yoldan Türk Lirası ile veya trampa yoluyla karşılığı ödenebilen mal ve hizmet ithalatının önemli bir kısmı ödemeler bilançosu kapsamı içine girmemektedir. Bunun temel nedeni Türkiye'de ödemeler bilançosu verilerinin kaynağının esas itibariyle Devlet İstatistik Enstitüsü ve Ticaret Bakanlığı tarafından gümrük kayıtlarına dayanarak derlenen dış ticaret istatistikleri ve kambiyo piyasası (yani merkez bankası ve ticari bankalar) aracılığı ile gerçekleştirilen uluslararası işlemler olması ve gümrüksüz giren mallarla, dövizle yapılmayan uluslararası işlemlerin bu orijinal kaynaklarda kayıtlara geçirilmemesidir.

Uluslararası işlemlerle ilgili verilerin mal ve hizmet akımına tekabül eden yanının bir birim ve parasal akımlara tekabül eden yanının başka birimler tarafından toplanması ve daha sonra bunların bir üçüncü birimde ödemeler bilançosunu oluşturmak üzere bir araya getirilmesi, aynı zamanda, söz konusu orijinal veri kaynaklarındaki aksaklıkların ve eksikliklerin ödemeler bilançosuna yansımalarına neden olmaktadır. Bu, ödemeler bilançosunda kayda geçirilen toplam kazançlarla (artı maddeler) kayda geçirilen toplam ödemelerin birbirinden farklı olmasına ve 'hata ve noksanlar'ın ortaya çıkmasına neden olmaktadır. Hata ve noksanlara bazen yanlış olarak 'kayda geçirilmeyen işlemler' adı verilmektedir. Gerçekte, çift-yanlı muhasebe sistemi gereği her uluslararası işlem iki kez kayda girmesi gerektiğinden, ödemeler bilançosundaki hata ve noksanlar kayda geçirilmeyen işlemleri değil bazı işlemlerin sadece tek yanının kayda geçirilmemesinden kaynaklanan ve bazı artılarla bazı eksilerin birbirini götürmesinden sonraki bakiyeyi vermektedir. Hata ve noksanların Türkiye'de yıldan yıla büyük sıçramalar göstermesi bu istatistiklerin hassasiyeti konusundaki şüpheleri doğrulayan önemli bir gösterge olmaktadır. Keza hata ve noksanların yıldan yıla belirli yönde (artı veya eksi) büyük sistematik sapmalar göstermesi, diğer aksaklıklar yanında, belirli işlemlerin tek yanının sürekli olarak kayıtlara geçmediğine işaret etmektedir. Bunun tipik örneği 'mal mukabili ithalat'ın yoğun olduğu 1979 ve 1980 yıllarındaki 'hata ve noksanlar'ın durumudur. Dış ticaret istatistiklerinden elde edilen 'mal mukabili ithalat' ödemeler bilançosunda eksi bir mad-

de olarak kayıtlara geçmektedir, fakat kambiyo piyasasında bu ithalatla ilgili artı kaydı gerektiren bir sermaye işlemi (örneğin döviz veya borç senedi çıkışı) görünmediğinden ithalatın parasal olarak ödenmesine ilişkin eş değerli bir kayıt ödemeler bilançosuna geçmemektedir. Bir an için diğer şeylerin değişmediğini varsayarsak, bu durumda mal mukabili ithalat nedeniyle eksi maddeler toplamı artı maddeler toplamından fazla olacak ve ödemeler bilançosunda pozitif bir 'hata ve noksanlar' bakiyesi görülecektir.

Yakın geçmişte Türkiye'nin dış borçlarını ancak bir uluslararası bankalar konsorsyumu danışmanlığı aracılığı ile belirleyebilmesi ödemeler bilançosunun özellikle sermaye işlemlerini kapsama konusunda yetersiz kaldığını vurgulayan bir başka delil olmaktadır.

Türkiye'de ödemeler bilançosu istatistikleri derlenirken ortaya çıkan kapsam ve sakinlerin teşhisi konusundaki sorunların üstesinden gelmek için geleneksel veri kaynaklarından yararlanma yanında, özellikle görünmeyen işlemlerle ilgili olarak, anketleme yolu ile bilgi toplanması ve farklı klasik kaynaklardan elde edilen bilgilerin birbirini tamamlayıp tamamlamadığına dikkat edilmesi gerekmektedir.

Ödemeler bilançosu istatistiklerinde görülen hataların bir kısmı değerlendirilmedeki aksaklıklardan kaynaklanmaktadır. İktisadi bir işlemin değerlendirmesinde kullanılacak en uygun fiyatın ne olduğu kesin olarak belli olan birşey değildir. Örneğin belirli bir mal için fiyatlar toptan veya perakende düzeyde belirlenmiş olabilir; farklı yerlerdeki mal piyasalarında belirlenmiş fiyatlar olabilir, gümrük vergileri ve diğer vergilerin yükselmesine esas teşkil eden fiyatlar olabilir; mal sahibinin defterlerinde görünen fiyatlar —satın alınma maliyeti, yenileme maliyeti veya holdingi ve yan kuruluşları arasındaki transfer maliyet— olabilir. Ödemeler bilançosunun bütününde aynı fiyatlandırma sisteminin kullanılması gerekmektedir. Aksi takdirde kaydedilen işlemlerin bağımsız kaynaklardan gelen alacak ve borç tarafları denk olmayacaktır. Bir işlemin kaydedildiği zaman da aynı nedenlerle önemlidir. Milli Gelir Hesapları da genellikle aynı sorunla karşı karşıyadır. Kabul edilen evrensel çözüm, değerleri piyasa fiyatları veya bunlarla eşdeğerli fiyatlarla belirlemektedir²⁵. Türkiye'de Milli Gelir Hesaplarında aynı fiyata göre değerlendirmede pek başarılı olunamadığı gözönüne alınırsa ödemeler bilançosu istatistikleri için, uluslararası işlemleri kapsamaması nedeniyle, bu sorunun daha önemli olduğu kolaylıkla söylenebilir²⁶. Ayrıca 'hata ve noksanlar'daki büyük oynamalar, kısmen de olsa değerlendirme sorununun varlığına işaret eden bir gösterge olarak kabul edilebilir.

Değerlendirme ile ilgili diğer bir sorun da reel kaynakların ve finansal kalemlerin değerlerinin sürekli olarak değişmesidir. Bu değişme (a) belirli tipteki kalemlerin işlem yapıldığı fiyatın ifade edildiği para birimi cinsinden değişmesi ve/veya (b) fiyatın ifade edildiği para biriminin kullanılan hesap birimine göre değişmesi sonucu ortaya çıkabilir. Yukarıda da belirttiğimiz gibi 1974'ten sonra yaygınlaşan dalgalı kambiyo kuru kullanımı ve altının resmi fiyatı ile özel fiyatı arasında ortaya çıkan farklılıklar sonucu varlıkların değerlerindeki sürekli değişmeler olağan hale

25 Daha detaylı bilgi için bakınız IMF (1977, s. 22-33.)

26 Bakınız DİE (1973).

gelmiştir. Türkiye'de yayınlanan istatistikler varlıkların değerlerindeki değişmelerle ilgili hiçbir bilgi içermemektedir.

6.2. Sınıflandırma ve Sunum Sorunları

Ödemeler bilançosu için toplanan kapsamlı verilerin belirli bir şekilde organize edilmesi gerekmektedir. Ödemeler bilançosu işlemlerinin sınıflandırılmasında kullanılan iki temel ilke (a) işlem yapanlara göre sınıflandırma veya (b) işlem tipine göre sınıflandırmadır. Çoğunlukla işlemler, işlem yapanın özel birim veya kamu birimi oluşuna göre veya işlem yapanın bir banka olup olmadığına göre sınıflandırılmaktadır. Hemen hemen her zaman sermaye işlemleri cari işlemlerden ayrılmaktadır. Uygulamada kullanılan sınıflandırma sistemlerinin çoğunluğu bu iki prensibin bir kombinasyonu şeklindedir. Analitik açıdan esas önemli olan diğer bir ilke işlemlerin işlem yapanların güdülerine göre sınıflandırılmasıdır. Bir önceki kesimde belirtildiği gibi bu yöndeki çabalar, önemli olmasına karşın, subjektif olması nedeni ile belirsizlik içinde gelişmektedir. Üzerinde durulması gereken diğer bir husus istatistiklerin kullananların çeşitli amaçlarına yararlı olacak şekilde detaylı bilgilerin birbiri ile tutarlı ve entegre hesaplar biçiminde sınıflandırılması ve sunulmasıdır. Özellikle sermaye için kullanılan sınıflandırma sistemi kayda geçirilen "akımların" büyüklüğünü önemli ölçüde etkilemektedir²⁷.

Ödemeler bilançosu istatistiklerini kullananlar açısından önemli olan diğer bir nokta bu istatistiklerle çeşitli başka kaynaklardan elde edilen verilerin birbiri ile uyumlu olup olmadığıdır. Başka bir deyişle, ödemeler bilançosu istatistikleri ile birlikte diğer veri kaynaklarından elde edilen bilgilerin nasıl uzlaştırılabileceği konusunda ek tabloların ve bilgilerin verilmesi kullanıcılar açısından önemlidir.

Son olarak, ödemeler bilançosunun, daha önce de belirttiğimiz gibi, analize başlangıç olarak yararlı olacak bazı analitik bilançoları (belirli çizgi üstü işlemlerin artıları ile eksileri ve/veya bunlar arasındaki farkları) içermesi gerekmektedir. Bunlar yanıltıcı yorumlara imkan vermeyecek biçimde sunulmalıdır.

Türkiye'de yayınlanan ödemeler bilançosu istatistiklerine yukarıda vurgulanan noktalar açısından bakıldığında, gerek sınıflandırma ve gerekse düzenleme açısından önemli çapta bir yeniden düzenleme yapılmasının gerekliliği hemen ortaya çıkmaktadır. Eksiklikleri tek tek belirtme yerine bu açıdan yapılması gerekenlerin neler olduğunu anahatları ile belirtmekle yetineceğiz. Önerilerimiz şöyle sıralanabilir²⁸:

a) Ödemeler bilançosu verileri iki temel tablo şeklinde sunulmalıdır: (a) verileri detaylı olarak veren bir tablo ve (b) ana toplamları, alt toplamları ve bazı bilanço-

27 Sermaye işlemleri genellikle iki zaman noktası arasında sakin olmayanlardan net alacaklar ve onlara olan net borçlarındaki değişmeleri ölçerek kayıtlara geçirilmektedir; ilgilenilen zaman dönemi içindeki gayri safi sermaye işlemleri net alacaklar veya borçlardaki değişmelerin işaret ettiğinden çok daha büyük olabilir. Bu nedenle sermaye-işlemleri sınıflandırma sistemi kaydedilen "akımların" büyüklüğünü önemli ölçüde etkilemektedir.

28 Burada sunulan önerilerin bazıları Stern, Swartz, Triffin, Bernstein and Lederer (1977) tarafından A.B.D. ödemeler bilançosuna ilişkin olarak yapılan önerileri kısmen tekrarlamaktadır.

ları (belirli işlemlerin artıları ve eksileri toplamlarını ve/veya bunlar arasındaki farkı) gösteren mevcut tablolara benzer, özet bir tablo.

b) Temel tablolara ek olarak değişen koşullar karşısında zaman zaman düzeltilen, cari analiz ve politikalar açısından geçerli çeşitli problemleri aydınlatan özel tablolar ve bilgiler verilmelidir. Gümrük vergilerindeki, ihracat vergi iadelerindeki, ithalat için yapılan önceden ödemelerdeki, miktar kısıtlamalarındaki ve kambiyo kontrollerindeki değişmelerle ilgili ve diğer veri kaynakları ile ödemeler bilançosu verileri arasındaki ilişkiyi gösteren bilgiler ve tablolar bunlar arasında sayılabilir.

c) Sermaye işlemleri mümkün olduğunca detaylı sınıflandırılmalıdır. Özellikle çok hareketli resmi açık kapatma niteliğindeki sermaye işlemleri diğerlerinden ayrılmalıdır.

d) Rezervlerdeki ve diğer alacak ve borçlardaki değerlendirme değişiklikleri açıkça gösterilmelidir.

e) Ödemeler bilançosu verileri analiz ve politika için yorumlamayı elverişli bir biçimde sunulmalı ve yanlış yoruma neden olacak kavramlardan kaçınılmalı veya bu kavramlar açık ve seçik bir şekilde açıklanmalıdır. Bu, özellikle, genel bilanço (veya temel bilanço) gibi kısmi bilançoların sunumunda üzerinde özellikle durulması gereken bir noktadır. Genel bilanço, yapılan tanıma bağlı olarak, alacak ve borçların vade süreleri ile ilgili ön varsayımlara dayanmakta veya subjektif değerlendirmeleri içermektedir. Bu nedenle genel bilanço adı altında verilen ölçüler yanlış yoruma açık ölçülerdir. Türkiye gibi gelişmekte olan bir ülke açısından bu ölçüler önemlidir, dolayısı ile bunların ödemeler bilançosu tablosundan düşürülmesi bir çözüm yolu değildir. Uygulanabilecek yöntem bu ölçüleri alternatif şekillerde açıkça tanımlayarak tabloların altında sunmaktır.

f) Türkiye ödemeler bilançosunda düzeltilmesi gereken diğer bir husus kavram konusudur. Kullanılan kavramların birçoğu, örneğin 'denge', 'program kredileri', 'gıda ithalatı', 'bedelsiz ithalat', açıkça tanımlanmamıştır. Bunların anlamlarının dipnotlarda açıklanması veya daha kolay anlaşılabilir kavramlarla değiştirilmesi gerekmektedir. Üzerinde özellikle durulması gereken kavram 'denge' kavramıdır. Türkiye ödemeler bilançosunda belirli çizgi üstü işlemlerin artıları ve eksileri arasındaki farkı ifade eden denge kavramının ödemeler bilançosundan tamamen çıkarılması birçok yanlış anlamayı önleyecektir.

KAYNAKLAR

- Cooper, R.N. (1966): "The Balance of Payments in Review," *Journal of Political Economy*, 74 (August 1966), 379-395.
- DIE (1973): *Türkiye Milli Geliri, Kaynak ve Yöntemler, 1948-1972* (Yeni Milli Gelir Sistemine Göre Geliştirilmiş Seri), Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü, 1973.
- Ellis, H.S., and L.A. Metzler, eds. (1950): *Readings in the Theory of International Trade*, Homewood, Illinois: Richard D. Irwin, Inc., 1950.
- Gardner, W.R. (1961): "An Exchange-Market Analysis of the U.S. Balance of Payments", *International Monetary Fund Staff Papers* (May 1961), 195-211.

- Hst- Madsen, P. (1967): "Balance of Payments, Its Meaning and Uses" *IMF Pamphlet Series*, No. 9 Washington D.C.: International Monetary Fund, 1967.
- IMF, (1977): *Balance of Payments Manual*, 4 th ed., Washington D.C.: International Monetary Fund, 1977.
- Kindleberger, C.P. (1969): "Measuring Equilibrium in the Balance of Payments", *Journal of Political Economy*, 77 (November/December 1969), 873-891.
- Lary, H.B. (1961): "Disturbances and Adjustments in Recent U.S. Balance-of-Payments Experience", *American Economic Review, Papers and Proceedings*, 51 (May 1961), 417-429.
- Machlup F. (1950): "Three Concepts of the Balance of Payments and the So-called Dollar Shortage", *Economic Journal*, 60 (March 1950), 46-68. Machlup (1964) içinde yeniden basılmıştır, 69-92.
- Machlup, F. (1958): "Equilibrium and Disequilibrium: Misplaced Concreteness and Disguised Politics", *Economic Journal*, 68 (March 1958), 1, 24. Machlup (1964) içinde yeniden basılmıştır, 110-35.
- Machlup, F. (1964): *International Payments Debts and Gold*, New York: Scribners, 1964.
- Meade, J.E. (1951): *The Balance of Payments, The Theory of International Economic Policy*, vol. 1, London: Oxford University Press, 1951.
- Nurkse, R. (1945): "Conditions of International Monetary Equilibrium", *Essays in International Finance*, No. 4, Princeton, N.J.: Princeton University Press, 1945. Ellis and Metzler içinde yeniden basılmıştır.
- Review Committee for Balance of Payments Statistics (1965): *The Balance of Payments Statistics of the United States*, Washington: Government Printing Office, 1965.
- Scammel, W.M. (1957): *International Monetary Policy*, London: Macmillan, 1957.
- Seyidoğlu, H. (1980): *Uluslararası İktisat, Teori-Politik ve Uygulama*, genişletilmiş 3. baskı, Ankara: Turhan Kitabevi, 1980.
- Stern R.M., C.F. Schwartz, R. Triffin, E.M. Bernstein and W. Lederer (1977): "The Presentation of the U.S. Balance of Payments: A Symposium", *Essays in International Finance*, No. 123, Princeton, N.J.: Princeton University Press, 1961.
- Triffin, R. (1962): "The Presentation of U.S. Balance of Payments Statistics", *Proceedings of the Business and Economics statistics section (1961)*, Washington: American Statistical Association, 1962.
- Yeager, L.B. (1976): *International Monetary Relations: Theory, History and Policy*, 2nd. ed., New York: Harper and Row, 1976.